

Honderd vierkante meter tijd

Een onderzoek naar tijdservaring op de tuin

DORINE RÜTER

Honderd vierkante meter tijd

Een onderzoek naar tijdservaring op de tuin

Dorine Rüter

ArtEZ, Arnhem

Dorine Rüter
*Honderd vierkante meter tijd. Een onderzoek
naar tijdservaring op de tuin*

ArtEZ, Arnhem, 2026

Lettertype *Mailola*, ontworpen door Veronika
Burian van TypeTogether.

www.dorineruter.nl

Inhoud

Proloog	5
Tuinhekje	11
Ganzenvoet	39
Composthoop	55
Rabarber	71
Tuinpad	79
Vlas	85
Vijgenboom	105
Praktijkonderzoek, deel 1	119
Praktijkonderzoek, deel 2	142
Dankwoord	154
Bronnenlijst	156
Lijst van afbeeldingen	166
Register	169

Proloog

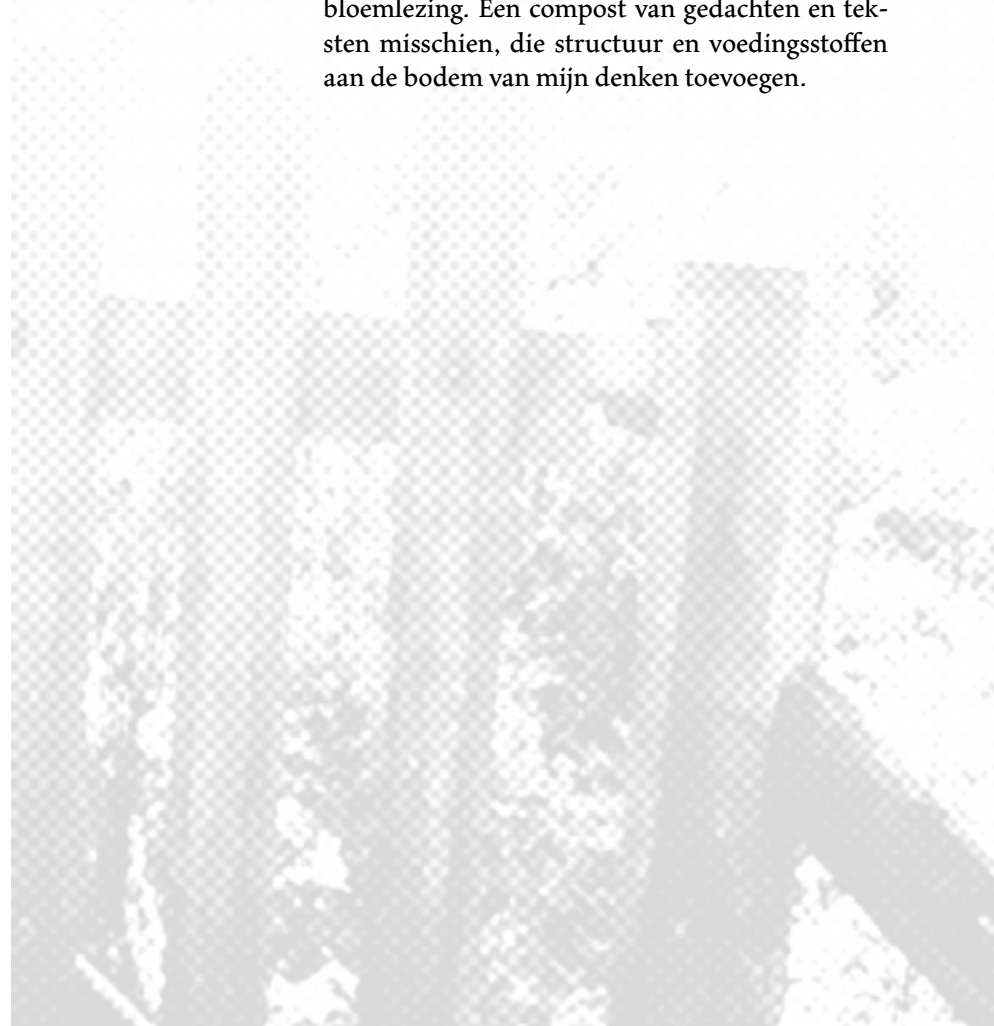
- i. Het is hoogzomer. Het tuinseizoen op mijn volkstuin is niet voor de eerste maal ontaard in een woekering van planten die ik niet heb gezaaid of gepoot. Het is een bekend patroon. Ik besteed elk jaar meer tijd aan het plannen om naar de tuin te gaan dan dat ik daadwerkelijk op de tuin ben. En nóg meer tijd aan het koesteren van schuldgevoelens wanneer ik niet ben gegaan. Mijn 'tuinkleren' die ik op de eerste zonnige voorjaarsdag over de stoel naast mijn bed hang, vastberaden om volgend weekend weer verder te spitten, hangen er weken of zelfs maanden later nog steeds, stof te vergaren.
- ii. Ik besluit de relatie tussen mijzelf en mijn tuin te onderzoeken. Wat gebeurt er met mij wanneer ik op de tuin ben? Wat gebeurt er wanneer ik er niet ben? Welke plek neemt de tuin in mijn gedachten in? Langzaam ontwikkelt zich een onderzoek waarin ik tuinieren als artistieke praktijk benader en de tuin beschouw als materiaal, beeldend werk, atelier. Als aanleiding voor gedachten en als plek om te lezen.
- iii. De filosoof Michel Foucault bestempelde de tuin als *heterotopia* (1986, p. 25). Een van die plekken die geen publieke maar ook geen private ruimte zijn, die de traditionele tijd doorbreken, die geslo-

ten zijn maar geopend kunnen worden.

- iv. Wat is de invloed van deze diverse en veelzijdige plek op mijn gedachten? Ik vraag me af of ik niet alleen kan denken in, maar ook met mijn tuin? Projecteer ik mijn overtuigingen op dat wat ik in de tuin tegenkom? Gebruik ik de tuin als metafoor? Of is de tuin in staat mij objecten en processen aan te reiken die daadwerkelijk mijn denken (her)vormen?
- v. Vaak hebben mijn gedachten op of over de tuin iets van doen met Tijd. Als ik mijn tuin inloop, lijkt ik in een andere tijd te stappen, of in elk geval beleef ik de tijd anders. Soms verlies ik me in de tijd. Ik ben de tijd 'helemaal kwijt' of hij 'vliegt voorbij'. Andere momenten ben ik me bewust van het voortschrijden van de tijd, de wisseling van de seizoenen. Totdat het einde van de dag me overvalt en het tijd is om mijn werk op de tuin af te ronden. Op allerlei manieren is de tijd betekenisvol aan- én afwezig in mijn gedachten rondom mijn tuin.
- vi. Via een rondgang door mijn volkstuin probeer ik te traceren hoe de tuin mijn perceptie van tijd vormt. Het tuinhokje dat toegang geeft tot de omheinde tuin gebruik ik om de wandeling en mijn gedachten te kaderen. Ik wandel langs de ganzenvoet die op mijn tuin woekert en dat het eerste 'onkruid' was dat ik leerde kennen. Langs de composthoop met zijn trage verteringsproces. Het mettertijd door mij platgetreden tuinpad voert me langs de rabarber, die vroeg in het voorjaar zijn neus boven de grond steekt en het nieuwe tuinseizoen aankondigt. Met de toppen van mijn vingers strijk ik langs de broze zaaddozen van het vlas dat zijn jaarlijkse cyclus voltooit en sta stil bij mijn

jonge, gestaag groeiende vijgenboom.

- vii. Ik gebruik de wandeling om gedachten en vragen over de tijd op te roepen en deze — al bladerend door het werk van filosofen, historici, sociologen en anderen — beter te bekijken. Deze wandeling zal geen volledige schets opleveren van wat de tijd precies is of wat deze voor ieder van ons kan zijn. Het zal meer weghebben van een *florilegium*, een bloemlezing. Een compost van gedachten en teksten misschien, die structuur en voedingsstoffen aan de bodem van mijn denken toevoegen.

Tuinhekje

1. Ons volkstuincomplex aan de rand van de wijk ligt ingeklemd tussen twee wegen, een park en een oude Joodse begraafplaats. Twee brede graspaden doorkruisen het complex en bieden toegang tot een deel van de tuinen, waaronder die van mij. De rest is toegankelijk via een netwerk van kleine paadjes dat zich tussen de tuinen vertakt.
2. Mijn tuin is met zijn honderd vierkante meter maar een klein tuintje, als je het vergelijkt met de tuinen om me heen. Mijn buurtuinder Henk helpt me regelmatig herinneren dat ik, toen ik de tuin net kreeg, direct sprak over uitbreiding naar een grotere tuin. Daar moest hij toen al om lachen. Ik inmiddels ook. Er is nog niet één tuinseizoen geweest dat ik van begin tot einde de tuin onder controle had.
3. Onder controle. Van die uitdrukking kan men wat vinden. Moet een tuin 'onder controle' zijn? Een zee van niet-zo-gewenst ganzenvoet is in elk geval niet in overeenstemming met het reglement van de volkstuinvereniging. Toch heeft mijn tuin regelmatig de uiterlijke vorm aangenomen van een zee van ganzenvoet...
4. Ongeacht welk groen er op mijn volkstuin groeit, van boven gezien heeft de tuin de vorm van een

rechthoek, door de afrastering die de grenzen van mijn perceel aangeeft.

5. Die omheining doet iets fascinerends, vind ik. Hij bakent de tuin af, maar creëert er gelijktijdig ook de tuin mee. De lege ruimte die wordt ingesloten door de omheining krijgt daardoor betekenis als tuin, terwijl de afrastering betekenis krijgt door dat wat hij omkadert. Ik moet denken aan een uitspraak uit de *Dào Dé Jīng*, een van de belangrijkste Chinese teksten uit het taoïsme: “Uitgehold, maakt klei een pot. Waar de pot niet is, is waar het bruikbaar is”¹.
6. Wat de omheining doet met de tuin, kent zijn weerspiegeling in de taal. Het Germaanse *tūna* betekende eerst omheining, maar verwees later naar de omheinde ruimte zelf².
7. De aanduiding van die mythische oertuin, het Bijbelse ‘paradijs’, kent een vergelijkbare oorsprong. Het Joodse volk in ballingschap leende hiervoor het Perzische woord voor omheinde ruimte, *paradeiza*³.

1 Vrij vertaald door schrijfster Ursula K. Le Guin (2020, Boek 1, Hoofdstuk 11).

2 De Duitse taal kent het woord *Zaun* voor hek, maar men gebruikt juist *Garten* voor tuin, zoals wij de *gaarde* (boomgaard) kennen en de Engelsen hun verwante *court* (hof) hebben. Ook die aanduiding — naar het Germaanse *ghordh* — komt van omsluiten.

3 *Paradeiza* van het oud-Iraans *pairi* voor ‘rond(om)’ en *dhai-zha* voor ‘uit aarde (of klei) opgetrokken’. Architect en stedenbouwkundig onderzoeker Hamed Khosravi duidt de oorsprong van de term als verwijzing naar het concept van de stad, waar irrigatiekanalen en voedsel uit de regio overvloedig aanwezig was (2011). In zijn boek *Paradise* linkt schrijver en (reis)journalist Kevin Rushby de term aan de omheinde

8. Na de zondevaal bleek de omheining nog een andere functie te hebben. Het creëren van een binnen en een buiten. De mens werd buitengesloten, de toegang tot de tuin ontzegd (NBV, 2021, Genesis 3:24).
9. Een houten tuinhekje vormt de opening in de afrastering rondom mijn volkstuin. Voorbij het hekje heeft een deel van de wereld zich afgezonderd en doet zich aan mij voor als tuin. Je zou hierbij van een omlijsten kunnen spreken. Zoals bij een kunstwerk, zo schrijft filosoof Mara Miller in *The Garden as Significant Form*, dat de neiging heeft afstand te scheppen tussen het werk en de dagelijkse omgeving waarin het zich bevindt. Het creëert de indruk van een otherness, een afstand waardoor je de tuin met andere ogen bekijkt (1988, p. 268).
10. Er is een verschil tussen een boom die in het bos groeit en een boom in de tuin, schrijft ook filosoof Mateusz Salwa in *The Garden as a Performance*. Een boom van de laatste soort “treedt in relatie met mensen in de tuin” terwijl de eerste als het ware solitair is. “[S]uch a tree — contrary to one in a garden — does not demand from us any particular look or consideration: it does not perform its growing, it just grows” (2014, p. 385).
11. Met de term ‘relatie’ kan je nog alle kanten op. Aan mijn manier van praten over mijn tuin zou men bijvoorbeeld kunnen afleiden dat die relatie — in

koninklijke jachtterreinen zoals te zien op de reliëfs van Taq-e-Bustan, West-Iran (2006, p. 30). Beide verwijzingen geven ruimte aan het toekennen van een betekenis van overvloedigheid, die zou kunnen hebben geïnspireerd tot het beeld van de bijbelse Hof van Eden als tuin van overvloed.

- elk geval voor mij als tuinder — de vorm heeft van een (misplaatst) gevoel van eigenaarschap. Ik heb het over mijn vijgenboom, mijn vlas, mijn rabarber. Toch zou ik hier voor mijn onderzoek ‘relatie’ willen benaderen als een verhouden tot iets dat buiten mijzelf staat en toch ook met mij verbonden is.
12. Door omsloten te zijn in de tuin, is de natuur niet alleen wat zij is, maar is zij ook te zien als zijnde natuurlijk of – anders gezegd – als dat wat we binnen een bepaalde cultuur als natuurlijk opvatten. “[A] tree in a garden makes us focus our attention on its naturalness or rather makes us aesthetically engage in its naturalness: without us it would not perform it and as a result we would not pay attention to what it means for a tree to be natural not only in the garden, but outside of it as well” (Salwa, 2014, p. 385).
 13. Tuinen bieden daarmee een rijk terrein voor filosofische mijmeringen. Filosoof Damon Young schrijft: “As fusions of humanity and nature, they are creations that reveal, literally and figuratively, what we make of nature” (2013).
 14. Waar Young in zijn boek *Philosophy in the Garden* spreekt van de tuin als plek die een ‘gelegenheid’ biedt voor dit soort overpeinzingen (2012, p. 136), heeft Miller het over ‘affordance’, een term die ze leent van bioloog James Gibson (2010, p. 183). Met deze verwijzing naar de biologie – waarbij ruimtelijke vormen een organisme faciliteren en verleiden tot een bepaald gedrag – zet Miller de uitwerking van de tuin op onze gedachten nog wat sterker aan.

15. Ook filosoof Ronald W. Hepburn stelt in *Trivial and Serious in Aesthetic Appreciation of Nature* dat onze esthetische waardering voor de natuur in zijn algemeenheid een dualiteit in zich heeft. Hij merkt in de natuurervaring steeds twee componenten op, namelijk een zintuiglijke component en een gedachte-component, perceptie en reflectie (2019, p. 2). De sublieme ervaring zoals we die kunnen hebben bij het zien van een zwerm vogels of een vurige avondlucht is niet alleen een ervaring van onze zinnen, maar gaat volgens Hepburn vaak gepaard met gedachten.
16. Dit geldt in zijn ogen overigens net zo goed voor zoiets eenvoudigs als het neerddwarrelende herfstblad. “If we simply watch it fall, without any thought, it may or may not be a moving or exciting aesthetic object, but it must be robbed of its poignancy, its mute message of summer gone, its symbolizing all falling, our own included. (...) Thus the thought-element may bring analogies to bear on the concrete particulars: this autumn is linked to innumerable other autumns: to the cycle of the seasons” (p. 3).
17. De dingen die we in de tuin zien, doen dus denken aan dingen buiten de tuin. Maar als we denken dat de scheiding tussen tuin en wereld alleen in onze gedachten overbrugd wordt, gaan we voorbij aan de verwantschap die er ondanks de omheining tussen tuin en wereld blijft bestaan. Want, zoals de filosofe Suzanne K. Langer stelt: “a boundary that divides things always connects them as well” (1953, p. 72).
18. Dat geldt ook voor de omheinde tuin. Mooier dan schrijver en socioloog Catriona Sandilands kan ik

het niet verwoorden: “Gardens are not only worlds but also in and of the world” (2021, p. 181).

19. De tuin als onderdeel van een grotere geheel, laat ons een orde waarnemen tussen de macrokosmos en de microkosmos, schrijft Miller (1988, p. 273). Deze benadering van de tuin als onderdeel van de wereld doet wat met hoe ik naar de tuin kijk. Of vooral: hoe ik naar mijn eigen gedachten over de tuin kijk.
20. Dat wat we in de tuin aantreffen, interpreteren we vaak als verwijzing naar gebeurtenissen en processen die we buiten de tuin waarnemen. Een vallend blad lijkt in onze gedachten de herfst te symboliseren. Of we zien in het herfstblad, zoals eerder genoemd, een metafoor voor onze eigen sterfelijkheid, of de herfst van ons leven. Maar wanneer ik de tuin als onlosmakelijk onderdeel van de grotere kosmos beschouw, kan ik dan eigenlijk nog spreken van symbolen of van metaforen? Gaat het dan nog om door mensen bedachte verwijzingen van het één naar iets anders, zoals mensen een rood hart gebruiken om te verwijzen naar liefde of een witte duif voor vrede?
21. Het vallende blad kondigt de herfst aan, is er onderdeel van, en is daarmee onderdeel van de steeds terugkerende seizoenen. Van natuurlijke cycli van leven en dood die we om ons heen zien. Als mens kan ik deze verbindingen denken – er woorden aan geven – maar wij mensen zijn niet de bedenker, de oorsprong ervan.
22. Is er dan überhaupt wel sprake van een ‘verwijzen’ van de tuin? Als we met verwijzen een actieve en bewuste handeling van de tuin bedoelen, zou ik

zeggen van niet. Ook kunnen we niet echt spreken van een door de mens aangebrachte verwijzing, zoals een geschilderde appel verwijst naar de werkelijk bestaande vrucht buiten het schilderij. Zelfs voor een tuin – die is ontworpen om natuurlijke processen onder de aandacht van zijn bezoeker te brengen – maakt de tuinder namelijk gebruik van juist die bestaande overeenkomsten waarmee de natuur in de tuin haar verwantschap met de wereld erbuiten toont.

23. Maar het is zoals het voorbeeld van het herfstblad laat zien wél een verwijzing die wij als mensen kunnen denken. Een verwijzing zonder welke de natuur voor onze ogen zou “fragmenteren tot caleidoscopische splinters” (Hepburn, 2019, p. 8).
24. Natuurlijke processen die op verschillende niveaus gespiegeld worden, geven ons als mens de mogelijkheid “de kosmos te lezen via de tuin”, aldus filosoof en schrijver David E. Cooper (2015, p. 38).
25. Ook wijzelf als mens zijn onderdeel van die kosmos. Het bestuderen van de processen in de tuin is daarmee ook te zien als een zelfonderzoek, “for the energies, regularities, contingencies of nature are the energies, principles and contingencies that sustain my own embodied life and my own awareness. Nature may be ‘other’ to us, but we are no less connatural with it” (Hepburn, 2019, p. 5).
26. Miller ziet in die verwantschap tussen onszelf en de natuur de bron voor de waarde die de tuin voor ons als mens heeft. De esthetische waarde van de tuin is verweven met de betekenis die wij aan de tuin toekennen; een betekenis die voortkomt uit

- onze doorleefde ervaring. De objecten in de tuin zijn geen losstaande objecten, maar begrijpen we onvermijdelijk als onderdeel van onze biologische omgeving. “[A] fundamental aspect of our apprehension of a pond, shade trees, or a bench comes from the knowledge we have acquired as biological organisms of our environment and is based on what it feels like to be organisms in an environment” (1988, p. 271).
27. Wanneer ik hier op voortborduurt, zou je kunnen zeggen dat objecten en gebeurtenissen in de tuin een betekenis voor ons hebben, niet omdat we deze betekenis hebben afgesproken – zoals de door mensen afgesproken betekenis van woorden in een taal – maar omdat het om onze leefomgeving gaat. Onze waarneming van de tuin kunnen we daarmee ook beschouwen als een belichaamde ervaring. “We experience gardens through our bodies” (Salwa, 2014, p. 377).
 28. Er is een specifieke ervaring die ik hier verder zou willen onderzoeken. Een fenomeen dat zich als het ware aan mij als tuinder opdringt telkens wanneer ik de tuin betreed, en dat is het fenomeen van de tijd.
 29. Wanneer ik het tuinhekje open en mijn tuin binnenga, ben ik me niet alleen bewust van de ruimtelijke dimensies van de tuin, maar ook van de dimensie van tijd. Ik zie hoe snel het gras is gegroeid sinds ik de vorige keer op de tuin was. Of juist hoe weinig er nog te zien is van de gezaaide pastinaak met zijn trage kiemkracht. Ik bedenk me dat de dahlia’s de grond in kunnen en geniet van de uitbundige bloei van de klaprozen die straks alweer voorbij zal zijn. Ik ben me bewust van de tijd die

ik vandaag heb om aan de slag te gaan op de tuin, maar tijdens het werken zal ik geregeld de tijd vergeten. Als de schemering invalt ben ik erdoor overvallen. De tijd die ik was vergeten, is voorbijgevoelen.

30. “Niets is méér voordehandliggend in een tuin dan verandering” schrijft Miller in *Time and Temporality in the Garden* (2010, p. 178).
31. Zaden die ontkiemen, bloemen die tot bloei komen en weer verdorren, een tuinpad dat overwoekerd raakt. Een voorjaar dat wordt opgevolgd door een zomer, een herfst door een winter. De tuin is samengesteld uit tal van natuurlijke elementen, en al deze elementen zijn onderhevig aan continue natuurlijke processen van verandering (Salwa, 2014, p. 372).
32. Deze processen van verandering die ik als terugkerende bezoeker van de tuin waarneem, vinden plaats in de tijd én — zo schrijven filosofen Ismay Barwell en John Powell — ze maken het “verstrijken van de tijd zichtbaar” (2010, p. 136).
33. Oftewel, “tuinen, en specifiek hun natuurlijke materialen, bestaan in, zijn afhankelijk van, en hebben hun effect in tijd” (Powell, 2019, p. 107). “Gardens do not merely happen to exhibit time’s passing: they must do so. Any garden is living; it must change and with that, time must pass, no matter how subtly. The patterns in these changes are there to be seen. They are visible and they are the fundamental artistic material of gardens” (Barwell & Powell, 2010, p. 142).
34. Het verstrijken van de tijd, kunnen we dat echt

waarnemen, vraag ik me af? Als ik teruggrijp naar de door Hepburn geponeerde dualiteit van perceptie en reflectie in onze ontmoeting met de natuur, zou je kunnen zeggen dat we iets zien gebeuren in de tuin — een beweging, verandering — en dit vervolgens vertalen in gedachten over het verstrijken van de tijd. Dan hebben we het meer over een op elkaar ingrijpen van waarneming en gedachte dan over het waarnemen an sich.

35. “Wanneer we onszelf lichamelijk blootstellen [aan de tuin], dan kunnen we essentiële structurele aspecten van temporaliteit ervaren, zoals tijd die doorgaat, eindeloze duur, of het ogenblikkelijke heden”, schrijft filosoof Mathias Obert (2024, p. 146). Miller stelt zelfs dat de processen in de tuin de “structuur van tijd zelf” onthullen (2010, p. 178).
36. Dat zijn behoorlijk grote woorden. Ik voel de behoefte mijn eigen waarneming in de tuin te ontfaelen. Wat zie ik wanneer ik in de tuin ben en welke gedachten over de tijd komen er bij me op? Wat vertellen deze gedachten me over hoe ik het fenomeen tijd ervaar? En in hoeverre is het de tuin zelf die mijn gedachten voedt of vormt of zijn het juist mijn eigen gedachten die ik op de tuin projecteer?
37. Wat ik met deze ‘wandeling door de tuin’ wil ondernemen draait er niet zozeer om te ontdekken wat de tijd is of wat ik over de tijd kan weten. Het gaat me er meer om de wisselwerking te verkennen tussen mijn denken en de tuin waarin ik me begeef.
38. Barwell en Powell gebruiken de term ‘artistic material’. Elders spreekt Powell van de tuin als “zowel

temporale als picturale (ruimtelijke) kunstvorm” (2019, p. 110). Het benaderen van de tuin als kunstvorm biedt een interessante invalshoek om te onderzoeken wat de tuin met mijn perceptie van tijd doet.

39. In zijn boek *Tijd. Hoe tijd en mens elkaar beïnvloeden* beschrijft filosoof en schrijver Rüdiger Safranski de bijzondere tijdsbeleving die ontstaat wanneer we in aanraking komen met kunst. “Het is precies die omkadering, die uitsnede uit de alledaagsheid die de kunst haar bijzonder ogenblikskarakter verleent” (2018, p. 196). Hier komt de omheining van de tuin weer terug in de eerdergenoemde hoedanigheid van de omlijsting.
40. Safranski vervolgt: “Pas zo, als esthetische uitzondering, kan dit ogenblik een magische aantrekkingskracht uitoefenen, voor even valt men uit de eigen tijd en komt men in contact met een andere tijd” (p. 196). Deze ‘andere tijd’ waar Safranski van spreekt, zet me aan het denken.
41. Een kunstvorm zoals film of theater verwijst vaak naar een andere tijd of geeft de tijd versneld of vertraagd weer. Een geschiedenis die zich al eerder afgespeelde wordt verhaald. De tijdspanne van jaren wordt door montage of een wisseling van de set in een oogwenk overbrugd. Maar hoe werkt dat eigenlijk bij de tuin? Is er sprake van een andere tijd binnen de tuin of daarbuiten? Speelt de tuin met de tijd, versnelt of vertraagt hij de tijd? Verwijst hij naar andere tijden?
42. In *Dancing with Time. The Garden as Art* klinkt Powell stellig. “Gardens do not generate a peculiar kind of time. Instead, their time is the time of

the non-garden world, and the time of our garden experience is also the time of our experiences outside the garden” (2019, p. 108). Filosoof Isis Brook plaatst haar kanttekeningen bij deze uitspraak: “One of the reasons we visit gardens is surely to sink into a different sense of time” (2020, p. 233).

43. Hoewel ik weinig kan inbrengen tegen Powell, lijkt Brook beschrijving aan te sluiting bij mijn eigen ervaring om me op de tuin te verliezen in de tijd.
44. In *Modern Nature*, het dagboek waarin hij zijn door gure zeewinden geteisterde tuin beschrijft, noteert kunstenaar en filmmaker Derek Jarman op 7 maart 1989: “The gardener digs in another time, without past or future, beginning or end. A time that does not cleave the day with rush hours, lunch breaks, the last bus home. As you walk in the garden, you pass into this time — the moment of entering can never be remembered” (2017, p. 30).
45. Olivia Laing, schrijver en kunstcriticus, beschrijft in *The Garden Against Time* veelvuldig de magische werking die de tijd in de tuin op hen heeft. “What I loved, aside from the work of making, was the self-forgetfulness of the labour, the immersion in a kind of trance of attention that was as unlike daily thinking as dream logic is to waking. Time stopped, or rather swept me up with it” (2024, p. 2).
46. En over Jarman’s tuin: “a dreaming refuge, an otherworldly home, where the hours are not timetabled but drip like honey from the spoon” (p. 204).
47. Jarman en Laing beschrijven een staat van zijn die

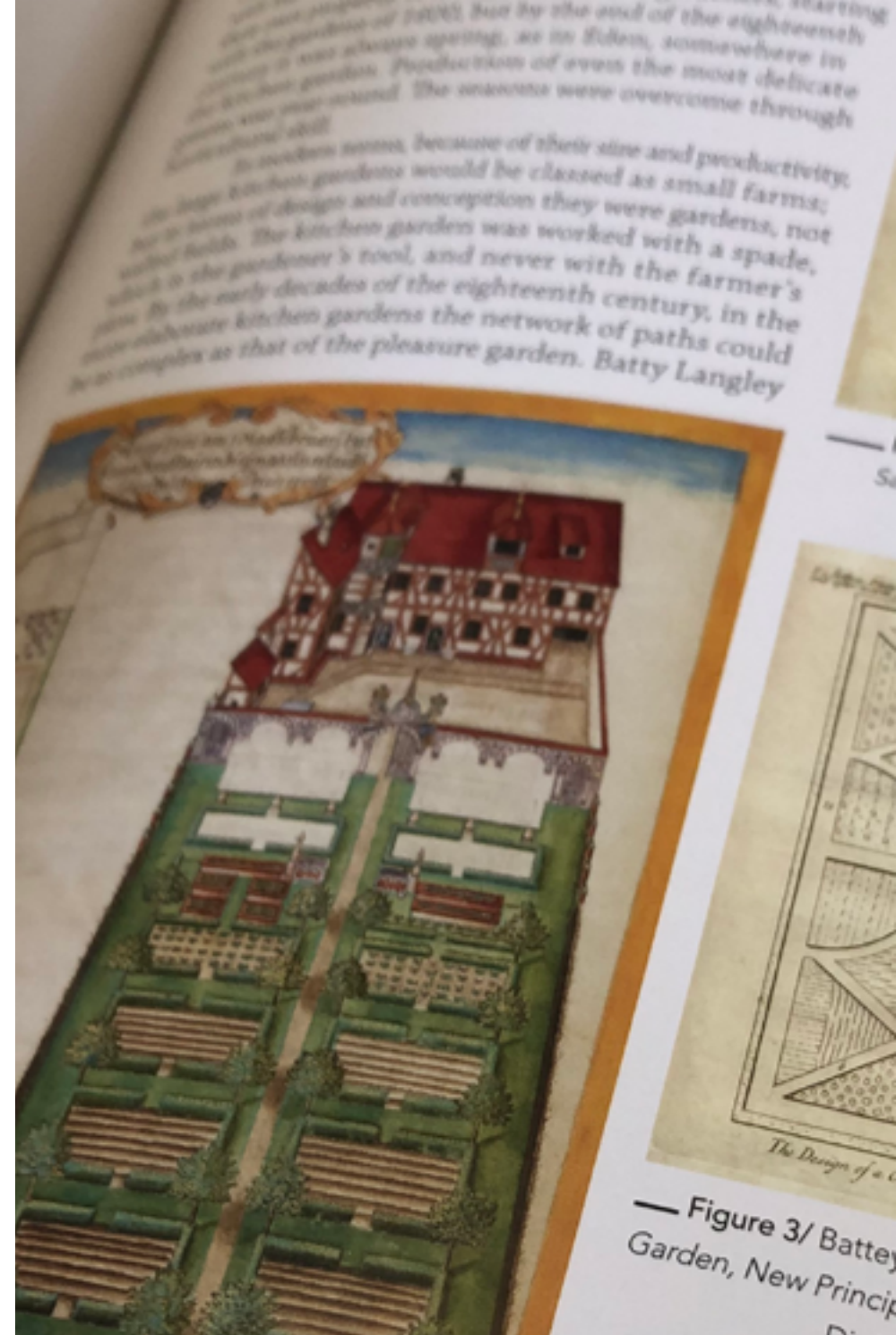
wellicht elke tuinder zoekt, maar de manier waarop we erover spreken geeft nog weinig houvast voor wat dit nu werkelijk betekent. We ‘verliezen ons in de tijd’ of we ‘vergeten’ de tijd. De tijd ‘vliegt voorbij’ of we ervaren juist een soort ‘tijdloosheid’. Wat duidelijk is, is dat wanneer mijn aandacht volledig wordt opgeslokt door het omwoelen van de aarde, er geen ruimte in mijn hoofd meer is om over de tijd na te denken. Pas wanneer dat moment voorbij is en er weer ruimte komt voor gedachten, zoek ik de tijd weer op. Waar is hij gebleven?

48. Bij Obert gaat het, net als bij Powell, om één en dezelfde tijd, die zich zowel in de tuin als in ons mensenleven op een eigen manier manifesteert: “[T]he metamorphosis of the garden is our own mutation, the garden time is the time of our growing old” (2024, p. 145). “On the other hand”, gaat hij verder, “our relationship with the garden is pervaded by otherness. Our busy human time becomes suspended, as soon as we bodily expose ourselves to garden time” (p. 145).
49. Sociologe Lucie Sovová en antropoloog Petr Jehlička onderzochten tijdsperceptie onder moestuinders. Ook zij benoemen een dualiteit, en wel die van de tijd van de tuin versus die van de markt. In contrast met de “waardering voor snelheid en het uitwissen van seizoensgebondenheid” die de tijd van de (voedsel)markt volgens hen kenmerkt, wordt de tijd van de tuin juist “gekaracteriseerd door de centrale plek van seizoenen, de ritmes van zonsopgang en zonsondergang, cycli van groei, en de onmogelijkheid om de zorg voor de planten en de bodem fundamenteel te versnellen” (2025, p. 3).
50. Ook milieupsycholoog Pahl et al. refereren aan de

verwijdering tussen de stadsbewoner en bijvoorbeeld de graduele seizoenswisselingen en weersveranderingen, ingegeven door de groeiende afstand tot de ritmes die het rurale, agrarische leven bepaalden (2014, p. 376).

51. Het binaire dag-en-nachtritme zoals we dat in onze moderne stedelijke omgeving kennen — “zon aan, lichten uit, zon uit, lichten aan” (Miller, 2010, p. 187) – kent op de tuin inderdaad veel meer nuances door de daadwerkelijke ervaring van de langzaam verschuivende zon.
52. Sovová en Jehlička benoemen in hun onderzoek de “intensivering en versnelling van de moderne tijd” (p. 3), een versnelling die vele van hun vakgenoten constateerden sinds het begin van de industrialisatie in West-Europa, midden achttiende eeuw. Het doel van deze intensivering, zo lees ik bij Pahl et al., “is elk moment van tijd zo efficiënt mogelijk te gebruiken” (2014, p. 378).
53. Deze intensivering is herkenbaar in het dagelijks leven. Niet alleen in het tempo van het werkende leven. Ook in de manier waarop we onze vrije tijd volpakken met dingen die we waardevol of gezond vinden (na een lange werkdag nog even sporten, tijdens de wandeling dat luisterboek meepakken, in de auto even naar je ouders bellen en in de trein de e-reader)⁴. Of in mijn geval, de wekker vroeg zetten om nog voordat de hectiek van werkdag aanvangt, te genieten van een kop koffie en een

4 Ik ben benieuwd of er, ook wanneer men tegenover deze intensivering een gezonde kritische houding hanteert, niet als nog momenten zijn waarop men bezig is zoveel mogelijk ‘uit de dag te halen’ of ‘in een dag te stoppen’ – twee tijdsnotaties die paradoxaal genoeg hetzelfde lijken te betekenen.

studieboek. Het is een rustmoment, maar wél een efficiënt gepland rustmoment, dat bedoeld is om me zowel dagelijks als op de lange termijn iets op te leveren.

54. In de teksten van Jarman, Obert en anderen schemert de tuin door als de plek die een luwte biedt tegen de verhoging van het tempo. Tegen het berekenende van die intensivering die onze samenleving doordrongen heeft. Maar als ik kritisch naar mijn eigen tijd op de tuin kijk, verkeer ik lang niet altijd in die eerdergenoemde staat van tijdloosheid, die volledige aanwezigheid in het nu. Ik zie mezelf vaak genoeg gehaast door de tuin banjeren. Ik ben al te laat om nog nieuwe spinazie te zaaien. De voorgezaaide pompoenen hadden al lang de grond in gemoeten. De peultjes moeten rap geoogst voordat ze taai worden, maar ik moet ook nog wieden en water geven...
55. Als ik de tuin binnenloop, loop ik dan een andere tijd binnen, was de vraag die ik mezelf eerder stelde. Zou het kunnen dat ik de tijdsbeleving van de moderne tijd – de versnelling en intensivering – met mij meedraag als een inwendig zakhologe, dat ik gewoonweg niet kan negeren?
56. De invloedrijke studie *Time, Work-Discipline, and Industrial Capitalism* uit 1967 van historicus en schrijver E.P. Thompson is interessant in deze context. Thompson zet hierin uiteen hoe de klok zijn intrede deed in het leven van de inwoners van West-Europa. Van de kerkklok die in het dorp en de wijde omgeving te horen was, via de staande klok die vervolgens in de huizen zelf de tijd aangaf, tot uiteindelijk het draagbare horloge waardoor mensen de tijd altijd 'op zak' hadden (p. 63).

57. In zijn relaas onderbouwt Thompson zorgvuldig hoe tijd in ons leven ingrijpt door de tweeledige ontwikkeling van industrialisatie en kapitalisme en de bijbehorende synchronisatie van arbeid (p. 70), door de puriteinse houding om het kostbare leven niet te verspillen (p. 87) en de verspreiding van de voor dit alles uitermate geschikte of zelfs noodzakelijke klok. Het gaat Thompson er bij dit alles niet om te benadrukken hoe het meten van tijd werd gebruikt (of misbruikt) om arbeiders uit te buiten, maar om te illustreren hoe de kloktijd een conditionerende werking had (p. 80) en steeds meer geïnternaliseerd werd. Tijdsdiscipline (p. 81) als vergaand proces van socialisatie (p. 84).
58. De antropoloog Edward Evans-Pritchard stelt net als veel van zijn hedendaagse vakgenoten, dat tijd als een 'sociaal construct' moet worden beschouwd (Wood, 2008, p. 263). In zijn boek *Objects of Time* spreekt Kevin Birth – eveneens antropoloog – van gecoördineerde tijd als een 'mathematisch construct' (2012, p. 157).
59. Het spreken over tijd als 'construct' betekent niet dat men beweert dat er geen fenomeen van tijd buiten de mens bestaat. Het wil vooral zeggen dat hoe wij tijd meten en erover spreken in termen van uren, minuten en seconden — zelfs de vastgestelde duur van deze uren — een voortbrengsel van menselijke hand is. Een menselijk gereedschap dat niet geheel in staat is de veelzijdigheid weer te geven van tijd zoals we die in het dagelijks leven ervaren.
60. Sociologe Barbara Adam schrijft: "we tend to disregard that variability and focus on the invariable abstraction: the idea of the second, the minute and

the hour. (...) Unlike the variable rhythms of nature, the invariant, precise measurement is a human invention and in our society it is this created time which has become dominant to the extent that it is related to as time per se, as if there were no other times" (1995, p. 25).

61. In werkelijkheid zijn er vele andere vormen van tijdsbegrip en tijdsnotatie mogelijk. Zo kunnen pastorale gemeenschappen die niet te maken hebben met industrialisatie, hun tijdsbegrip richten op de behoeften van het vee (Thompson, 1967, p. 58), terwijl ouders met een baby te maken hebben met slaap-, waak- en voedritmes van hun kind (p. 79). Kortom, een tijdsbegrip meer georiënteerd op concrete processen en natuurlijke cycli dan op abstracte getallen, aldus socioloog Charles Wood (2008, p. 263).
62. Thompson geeft enkele sprekende voorbeelden van andere soorten tijdsaanduidingen die door mensen worden gehanteerd, zowel voor tijdsduur als tijdstippen: 'de tijd die nodig is om rijst te koken'; 'de tijd voor het bakken van een sprinkhaan'; 'wanneer maïs nog net niet geroosterd is'. Of deze: 'als het licht genoeg is om de aderen in je handen te zien' (p. 58). Kennen we eigenlijk allemaal niet dit soort referenties die we baseren op de waarneembare wereld om ons heen? Zoals het moment dat 's morgensvroeg de vogels beginnen met fluiten, of dat 's avonds de straatlantaarns aan gaan⁵.

5 Ook de zonnewendes, die de langste en kortste dag van het jaar opleveren, zouden zulke tijdstippen zijn, ware het niet dat we doorgaans de kalender erbij houden om ons te vertellen wanneer het zover is.

63. Een andere tijdsaanduiding waar ik aan moet denken is die van de lente. Nu is de start van de lente in de natuur soms ver verwijderd van het tijdstip dat wij op kalender aan de lente hebben toegewezen. Moeten we hier een teken in zien van het verschil tussen abstracte — ‘geconstrueerde’ — tijd en de werkelijke tijd van onze leefwereld? Niet persé. De meteorologische lente begint op de eerste dag van de maand maart. Dat is inderdaad een door mensen afgesproken datum. Wanneer we het in de volksmond over de start van de lente hebben, houden we vaak de astronomische lente aan. Die is gebaseerd op de baan die de aarde rondom de zon maakt en is daarmee wel degelijk verbonden aan onze waarneembare wereld⁶. Maar die lente gaat in onze beeldvorming vaak gepaard met krokussen en tulpen, met bomen en struiken die uitlopen. De tekenen van die groei zien we soms al in februari of juist pas in april. Het is tekenend voor verschillende ritmes en tempi die aanwezig zijn in de waarneembare wereld om ons heen.
64. De tuin is een plek waar ik opmerkzaam word gemaakt op natuurlijke processen en op de tijd die daar een eigenschap van is. Dit betekent dat ook

⁶ De zonnewendes vormen de start van de astronomische zomer en winter. De lente en herfst zijn gekoppeld aan de equinox (nachtevening), wanneer de dagen en de nachten precies even lang zijn. De Romeinen lijken de eersten te zijn die het jaar op deze manier indeelden in 4 seizoenen aan de hand van de stand van de zon. Interessant detail, bij de Grieken werden de seizoenen vertegenwoordigd door drie of vier Horen (Horae), kinderen van Zeus en Themis. De Horen golden óók als personificatie van de uren van de dag, bijvoorbeeld in Hyginus’ *Fabulae* (1670, CLXXXIII). Daarbij werd er lange tijd geteld van zonsopgang tot zonsondergang. De uren waren in de zomer dus langer dan in de winter. Ons woord uur en ook het Engelse hour komt van het Latijnse hora (uur).

verschillen in ritme en tempo in de tuin naast elkaar te ervaren zijn. Het snelle opkomen van de ene groente tegenover de trage ontkieming van de andere. De ene soort die elk jaar maar één cyclus doorloopt, een ander twee of zelfs meer. De dagen die ten opzichte van elkaar van lengte verschillen, maar in een jaar tijd telkens weer dezelfde cyclus van lengen en krimpen afleggen.

65. Obert spreekt van verschillende “gezichten van tijd” die gelijktijdig aanwezig zijn, “the cohabitation of distinct modes of becoming-temporal” (2024, p. 147).
66. “Time is not just one thing”, schrijft ook Miller. “It is many” (2010, p. 178). “Yet contrasting types and modalities of time provide fundamental structures for both the activities of gardening and our experiences of gardens” (p. 179).
67. Als mens navigeren we tussen verschillende temporaliteiten in ons dagelijks leven. Wanneer we temporaliteit opvatten niet als iets dat onafhankelijk van onszelf bestaat, maar juist als “product van onze ervaring van objecten en gebeurtenissen” (Powell, 2019, p. 111), dan doet het ertoe met welke objecten en gebeurtenissen we ons omringen.
68. Hoe we kalenders en klokken als tijdgerelateerde tel- en meetinstrumenten gebruiken, oefent invloed uit op hoe we over tijd denken en praten. Hoe we tijd ervaren.
69. Het is verleidelijk om de kloktijd die de moderne mens lijkt op te jagen in een binaire oppositie af te zetten tegen de ‘tuintijd’ die van de tuin een ogenschijnlijk tijdloos paradijs maakt dat een toe-

vluchtsoort biedt waar we tot rust kunnen komen.

70. Interessanter vind ik het om te onderzoeken of de processen die zich in de tuin in al hun meervoudigheid aan mij voordoen mijn ervaring van tijd verrijken. “Als mens denken we niet alleen over onze wereld, we denken ook met onze wereld”, schrijft Birth (2012, p. 6). Ik zou dit graag willen opvatten zowel als een verklaring van onze huidige situatie, als ook een route naar een alternatieve positie.

The Times of Global Environmental Change

Linear-perspective vision

The linear-perspective vision of reality, a fifteenth-century technique to represent three-dimensional space on a two-dimensional plane, is a concept as well as an artistic method that enables us to employ a window into the world. Before its inception, the world and our place within it looked the whole. Before its inception, the person was always integral to the system of observation, which meant that knowledge was fundamentally relative to the observer. With the linear perspective the body was moved from the centre to the outside, from the midst of to outside the scheme of things. This entailed a transformation of participants into spectators, of active agents into passive observers (Romanyshyn 1989).

An analogous process occurred with the relationship to time when clock time became abstracted from the complexity of times that pervade our existence, when time became disembedded from the temporality, tempo, timing, rhythmicity, chronology and historicity of being and separated from the past, present and the future. With the creation of an independent machine time, the multiplicity of times was transformed into an objectified, measurable quantity that could be used as a social tool for orientation, coordination, synchronization and regulation. Temporalities thus mediated could then be translated into an object, a material commodity to be used, allocated, sold and controlled.

Whilst the linear perspective translated depth levels into spatial distance, clock time represented the passage of time as distance travelled in or as measurement of length. Emphasis on visual space, distance and detachment corresponded to the visual representation, externalization and decontextualization of time. The linear-perspective and vision found their coherent and full expression in the scientific and principles that can be observed in scientific theories and analysis on abstraction, separation and otherness, elimination of context, and the allied pursuit of permanence and the divorce of inner from outer, above and below. As points out, 'could never get out of getting on'.

Ganzenvoet

Het verhaal van mijn tuin begint met ganzenvoet.

1. Als ik mijn tuin binnenloop, waad ik door een zee van ganzenvoet. Ik ben hier al weken niet geweest. In het voorjaar heb ik een deel van de tuin omgespit en ingezaaid. De rest van de tuin ben ik niet aan toegekomen.
2. Ik had 'geen tijd meer', zoals we dat zeggen. Natuurlijk had ik net zoveel tijd als ieder ander, maar ik besteedde mijn tijd niet aan de tuin. Andere tuinders deden dat wel. Zij 'maakten tijd' voor de tuin.
3. Tijd hebben, tijd maken. We zeggen allemaal maar wat, lijkt het soms.
4. Het is inmiddels al augustus. Mijn tuin staat vol met 'onkruid'¹. Distel, teunisbloem, rechte alsem,

¹ Ik voel ongemak bij gebruik van het woord onkruid, hoewel ik ervoor heb gekozen het niet te vervangen. Hoewel een gangbare term, uiten steeds meer mensen hun bedenkingen tegen het woord. Een kruid dat op een plek groeit waar het niet is gewenst, houdt niet op een kruid te zijn. Hoe we het dan wel noemen? Ik kom neologismen tegen als 'stoeplantjes' of 'gewildgroeï'. Van Boon, directeur van Van Dale, uit zijn bezwaren bij dat soort naamsveranderingen (2024). Hoewel ik het niet met zijn kritiek eens ben en een nieuwe term verwelkom, passen woorden als stoeplantje en gewildgroeï vooral bij de

haagwinde, allerlei grassoorten. Maar vooral ook ganzenvoet. Heel veel ganzenvoet. Witte ganzenvoet of melganzenvoet om precies te zijn, het blad de vorm van – het moge duidelijk zijn – een ganzenvoet, bepoederd met een witte waas.

Het verhaal van mijn tuin begint met ganzenvoet.

1. Het was het eerste plantje dat ik als onkruid leerde kennen. Toen ik kind was verhuisden wij naar een nieuw buurtje, gebouwd op wat voorheen braakliggende grond was. In het voorjaar schoot overal in de zojuist aangelegde tuin ganzenvoet uit de aarde. Daar waar de zaailingen tussen het nieuwe plantgoed boven de grond kwamen, mocht ik ze wegplukken.
2. De ganzenvoet is een zogenoemde ‘pioniersplant’. Juist op onbegroeid terrein — een versgeploegde akker, een

stedelijke herwaardering van wilde planten in de stad.

Ik heb geen stoep in mijn tuintje. En niet alle plantjes zijn zo gewild. ‘Bijkruid’ of ‘ongewenst kruid’ wordt het door mijn buurtininders wel genoemd. Misschien past dat beter, maar het dekt nog niet de lading. De Engelsen hebben de term weed dat langzaam van lading veranderd. Met zo’n expliciete term als ons onkruid zal dat hier niet snel gebeuren.

omgespitte moestuin — gaat hij aan de slag.

3. In de plantenwereld is een pionier niet de eerste bezoeker op een onontgonnen plek, maar een gewas dat op een of andere manier al aanwezig is. Ook de ganzenvoet komt niet vanuit het niets. De plant groeit uit zaadjes die al liggen te rusten in de bodem, de nazaten van eerdere generaties planten. Wanneer ik de grond van mijn moestuin vrij maak om te zaaien, start niet alleen mijn tuin een nieuwe cyclus, maar ook de ganzenvoet.
4. “We habitually think of weeds as invaders”, observeert natuurschrijver Richard Mabey in zijn boek *Weeds*, “but in a precise sense they are also part of the heritage or legacy of a place, an ancestral presence, a time-biding genetic bank over which our buildings and tinkering are just an ephemeral carapace” (2012, p. 183).
5. De ganzenvoet was al aanwezig in de grond voordat dit een tuincomplex was, bestond zelfs al voordat we in deze contreien het fenomeen tuin kenden². Hoe veel verder terug in de tijd zou ik moeten gaan om het begin van mijn verhaal te vinden? Ga ik terug tot het begin van het fenomeen tuin? Tot het begin van het fenomeen tijd?
6. De vraag is of de tijd überhaupt een begin heeft. De Griekse filosoof Plato, die zo’n vier eeuwen voor onze jaartelling leefde, dacht van wel. In zijn

² Onderzoekers hebben de maaginhoud geanalyseerd van het best bewaarde veenlijk ooit, ‘man van Tollund’. De laatste maaltijd van deze man, die 350 jaar voor het begin van onze jaartelling in Denemarken leefde, bevatte o.a. gerst, beklierde duizendknoop, lijnzaad (van de vlasplant), en ook melganzenvoet (Nielsen et al., 2021).

boek *Timeaus* creëert God de orde van het universum met de eeuwige, cyclische beweging van de hemellichamen “waaraan wij de naam tijd hebben gegeven” (1963, 37d-e)³. Tijd ontstaat hier pas wanneer de hemellichamen worden geïntroduceerd en de mens deze voortdurende beweging als ‘tijd’ bestempelt.

7. Ook in het Bijbelse scheppingsverhaal van Genesis 1 “scheidde [God] het licht van de duisternis; het licht noemde Hij dag, de duisternis noemde Hij nacht. Het werd avond en het werd morgen. De eerste dag” (NBV, 2021, Gen. 1:1-5).
8. Als je de God als wereldbouwer wegdenkt, is de tijd er dan altijd al geweest? Nee. Ook vanuit het huidige astrofysische standpunt bezien heeft de tijd een begin, schrijft Safranski (2018, p. 129). En “omdat de tijd alleen kan bestaan als er iets gebeurt, moet hij zijn begonnen op het moment dat die begintoestand in beweging kwam” (p. 130).
9. Het exploderen en expanderen van de ‘subatomaire begintoestand’ die tot de vorming van ons universum leidde, als indicator van het begin van de tijd. Dat klinkt toch een beetje als ‘het begon toen het begon’. Het is voor mij net zomin te bevatten als het verhaal van een eeuwige of tijdloze God die de wereld en daarmee ook de tijd schiep.

3 “Maar Hij kwam op het idee een soort van beweeglijke afbeelding van de eeuwigheid te maken, En terwijl Hij de hemel verder ordende, maakte Hij van de in de eenheid blijvende eeuwigheid een eeuwige numeriek voortschrijdende afbeelding: nl. die waaraan wij de naam tijd hebben gegeven. Want dagen, nachten, maanden, jaren bestonden er niet vóór het ontstaan van de hemel: hun ontstaan wist Hij toen, tegelijk met de samenstelling van de hemel, handig te combineren.”

10. Als maaksel van menselijke hand verschijnt de tuin pas veel later ten tonele. Mensen zijn er dan al lang, maar pas wanneer zij de eerste granen en peulen cultiveren⁴, wordt de basis gelegd voor de eerste tuin⁵. En begint ook het verhaal van het eerste onkruid.
11. Zoals het ontstaan van het universum samenvalt met het ontstaan van de tijd, valt het ontstaan van de tuin samen met het ontstaan van het begrip ‘onkruid’. Het is het onderscheid tussen de gewenste planten die geselecteerd en vermeerderd werden en de planten die zich steeds ongewenst tussen deze selectie wisten te wurmen.

4 In hun artikel over Aboriginal praktijken rondom het cultiveren van land halen Australisch botanist en schrijver Stephen Forbes en Australisch-Arrernte jurist en activist Leanne Liddle de herkomst van het woord ‘cultiveren’ aan. “[Robert] Finley reflects on the etymology of the word ‘cultivate’, which originates in “the Indo-European root *kwel-* to revolve, circle, wheel, all of which we can see in the action of the plow or the spade on soil: a turning over”. But the word also means “to move around, sojourn, inhabit, and to dwell”. (...) Perhaps gardens are as much about our construction through our experience and memories as about the change through cultivation that can be documented and archived” (2015, p. 21).

5 Het oudste bewijs van de cultivering van granen vonden archeologen bij een nederzetting van jagers-verzamelaars aan het meer van Tiberius, daterend van 21.000 jaar voor het begin van onze jaartelling. De eerste omheinde lapjes grond ontstonden rond 10.000 jaar voor onze jaartelling. Enkele millennia later startte men in het oude Egypte (nu Egypte en Noord-Soedan) en Mesopotamië (nu Syrië en Iran) met het aanleggen van irrigatiekanalen om water uit de rivier naar akkers te leiden (Bowe, 2017). De eerste afbeeldingen van tuinen zijn te vinden op bijvoorbeeld Egyptische muurschilderingen ten tijde van het Oude Rijk, vanaf 2.639 jaar voor onze jaartelling (Shaw, 1993). De oudst bekende vermelding van de tuin op schrift is te vinden in het *Gilgamesh* epos, opgesteld zo’n 2.000 jaar voor onze jaartelling (Day, 2010).

12. Of eigenlijk, schrijft Mabey, was het de mens zelf die een scheiding begon te maken tussen in cultuur gebrachte gewassen en de natuur. Het is deze scheiding die wordt uitgedaagd door het onkruid dat zich zowel letterlijk als figuurlijk niets aantrekt van afscheidingen (2012, p. 21).
13. In het (tweede) scheppingsverhaal dat Genesis ons voorschotelt, heeft het onkruid ook een plek, alleen niet in maar juist buiten de *Hof van Eden*, de tuin waar het allemaal begon. Wanneer Adam en Eva de verboden vrucht eten van de boom van de kennis van goed en kwaad, verschijnen de 'doornen en distels' als straf van God voor deze zondeval⁶. De mens is voortaan sterfelijk en wordt uit het paradijs verbannen. Het eten ligt daarbuiten niet voor het oprapen. De mens zal zich ervoor in het zweet moeten werken (NBV, 2021, Gen. 3:17-18)⁷.
14. Vanuit een eeuwig leven in het paradijs naar een sterfelijk bestaan tussen het onkruid op de akker. Op zoek naar kennis ontdekte de mens de betekenis van de tijd.
15. Ik voel deze tijd in mijn ontmoeting met de gan-

6 In het Engels wordt de zondeval aangeduid als Fall. Het is dezelfde term die ook voor de herfst wordt gebruikt, wanneer het oogstseizoen van de tuin ten einde loopt.

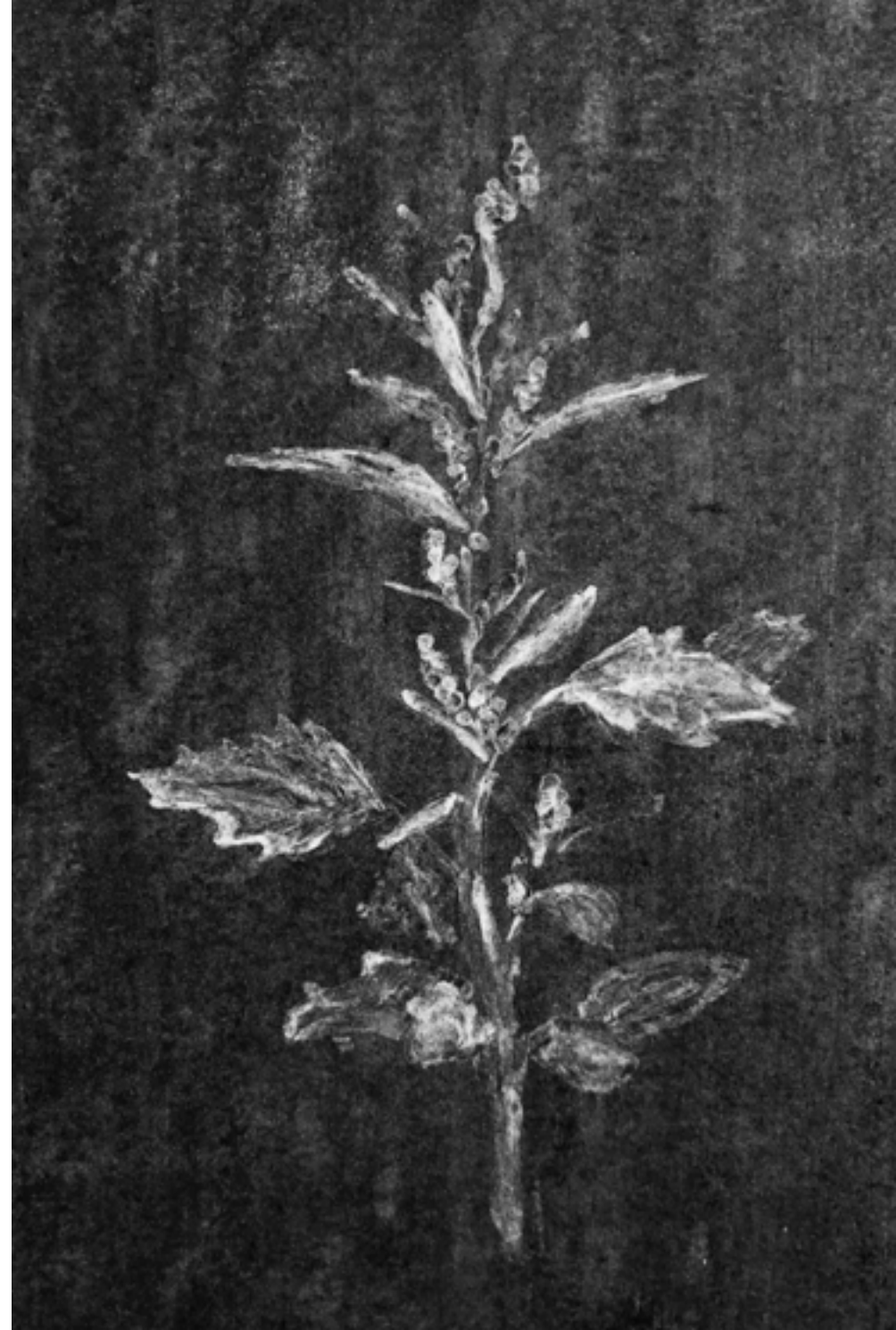
7 De filosoof John Passmore plaatst dit scheppingsverhaal in de context van een rationaliseringsproces. Ten tijde van het ontstaan van het verhaal had de mens in Mesopotamië het jagen en verzamelen al achter zich gelaten en was begonnen met het naar zijn hand zetten van de natuur. 'In the Genesis stories he justifies his actions. He did not set about mastering the world — any more than he set about multiplying — because Genesis told him to. Rather, Genesis salved his conscience' (1974, p. 7).

- zenvoet op de tuin. Of misschien is het niet mijn eigen sterfelijkheid die ik ervaar, maar vooral de gecultiveerde schaarste aan tijd in het drukke hedendaagse leven. Het wieden neemt een groot deel van de tijd in beslag die ik voor de tuin heb gereserveerd. Ben ik aan het ene eind van de tuin gekomen, dan staat het andere alweer vol. In de zomermaanden is een ochtend per week werken al niet meer voldoende, laat staan dat er een weekje of meer tussen kan zitten.
16. Ik kies het moment om naar de tuin te gaan zo uit dat ik verwacht geen andere tuinders te treffen, in de hoop hun beoordelende blik te ontwijken. Het tuincomplex, met alle tuintjes open en bloot aan een gezamenlijk pad, werkt haast als het door Foucault aangehaalde *panopticon* (1995, p. 200): iedereen zou mij kunnen zien, wat ertoe leidt dat ik me elk moment bekeken voel. Zonder dat ook maar iemand mij hoeft aan te spreken, heb ik mezelf al aangesproken. (In werkelijkheid kom ik overigens vooral buurtuinders tegen die net als ik vinden dat ze er 'te weinig' zijn. We komen elkaar tegen op die momenten dat we dachten niemand te gaan treffen.)
 17. Het in rap tempo groeien en vermeerderen van de ganzenvoet wijst me op het verstrijken van de tijd dat zich onafhankelijk van mijn aan- of afwezigheid op de tuin afspeelt. De ganzenvoet leeft als het ware in zijn eigen tijd. Ook als ik niet naar de tuin kom schieten de planten de lucht in, schieten ze in het zaad.
 18. Eén volwassen plant van de ganzenvoet kan al snel 100.000 zaadjes produceren of zelfs een veelvoud daarvan (Van den Brand, 1985, p. 21). Niet alles

daarvan ontkiemt meteen. Mabey maakt hierover een interessante opmerking: “The survival tool which marks out most weeds of cultivation from other kinds of plant is their relationship with time. To thrive amidst constant disturbance, they need to either grow fast or bide their time” (2012, p. 31). Ook na jaren sluimeren in de bodem kunnen de zaadjes nog ontkiemen zodra ze met licht in aanraking komen⁸. Een ‘verzekeringsspolis’, noemt Mabey deze overlevingsstrategie (p. 32). Wanneer de eerste lichting planten het niet heeft gered of wanneer er jarenlang ongunstige omstandigheden heersen, kunnen de nog niet ontkiemde zaden in de toekomst een nieuwe poging wagen. En waar mensen zijn, is altijd wel een kans dat de grond wordt omgewoeld. Voor een nieuwe nederzetting of een nieuwbouwwijk, een vers geploegde akker, een omgespit moestuintje.

19. De eindeloze worsteling met onkruid doet velen van ons wel eens verlangen naar dat mythische paradijs uit Genesis, waar gewassen zonder enig menselijk zwoegen voedsel in overvloed opleveren. Dit verlangen kan zich aan ons voordoen als een terugverlangen naar verloren gegane tijden aan het begin van ons menselijk bestaan. Maar, zo merkt voedselhistoricus William Rubel op, onze hedendaagse groenten zijn juist afstammelingen van het onkruid dat zichzelf door de Neolithische praktijk van het omspitten wist te handhaven en liet cultiveren (2015, p. 108). Eerst waren er de gewassen die we nu als onkruid bestempelen en die het voedsel van onze voorouders vormden. Via

8 Bij een opgraving van archeologische vondsten, kwamen 1.700 jaar oude zaadjes van de ganzenvoet alsnog tot ontkieming (Mabey, 2012, p. 32).

100
Cirsium carum. Kratzdistel. Grey thistle. Chardon.
 Blütenköpfe in 4facher Vergrößerung.

Melanzanenvoet

Rijk:	Planten (Planten)
Stam:	Eindringphyta (Landplanten)
Klasse:	Spermatophyta (Zaadplanten)
Clade:	Bedektzadigen
Clade:	Nieuwe Wereldzaadbladders
Clade:	Geslacht

De wereld

72.058
WILDENIEMEN

1
SOORT

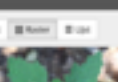
5.979
EXPERTS

33.566
WAARNEMERS

Kaart

Roster

Lijst

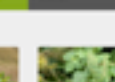
Melgaresmoet
(Thlaspi arvense)

8 1 0 foto's

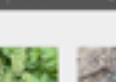
Melgaresmoet
(Thlaspi arvense)

8 2 0 foto's

Melgaresmoet
(Thlaspi arvense)

Thlaspi arvense
8 1 0 foto's

Melgaresmoet
(Thlaspi arvense)

8 1 0 foto's

Melgaresmoet
(Thlaspi arvense)

8 1 0 foto's

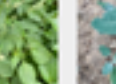
Melgaresmoet
(Thlaspi arvense)

8 1 0 foto's

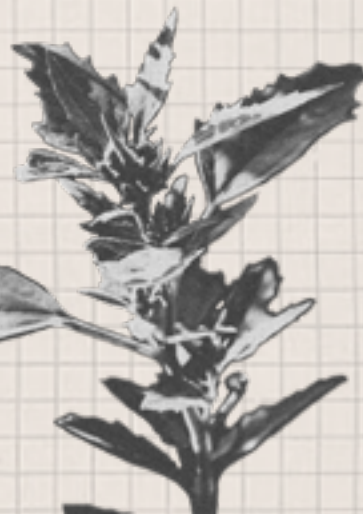
Melgaresmoet
(Thlaspi arvense)

8 1 0 foto's

Melgaresmoet
(Thlaspi arvense)

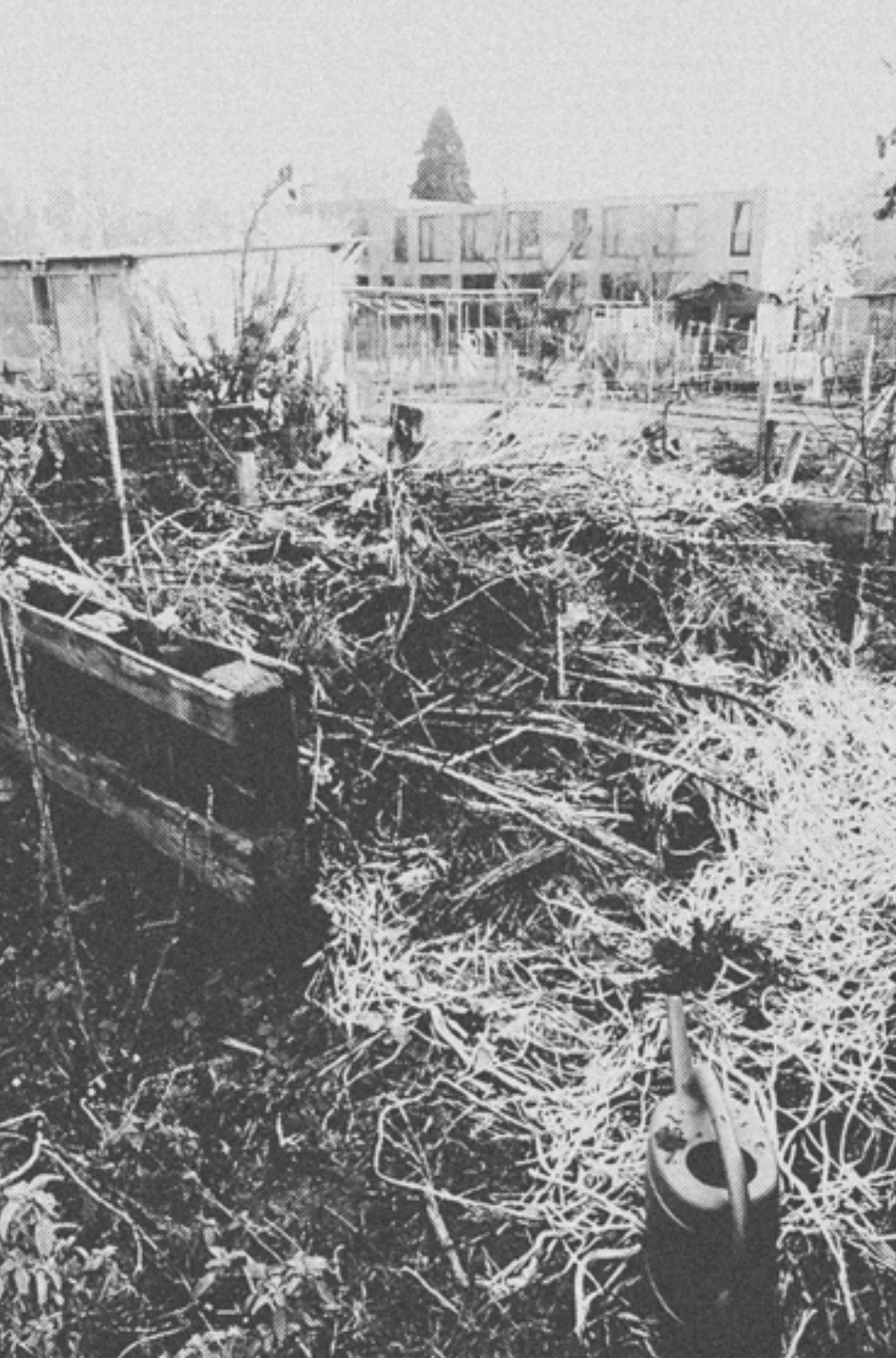
8 1 0 foto's

cultivering door duizenden jaren van verzamelen, bewaren en bereiden, ontgroeien onze huidige groenten en fruit hun voorgangers. De oorspronkelijke verwantschappen zien we op verschillende manieren terug. Zo vinden we in het familiealbum van de ganzenvoet tal van gecultiveerde en als eetbaar beschouwde planten, zoals de quinoa en wat verder verwijderde verwanten spinazie en (snij) biet. Er bestaat dus geen 'toen' waar onze huidige groenten en fruit nog idyllisch groeiden zonder belemmerd te worden door onkruid. Er is alleen een 'toen' waarin mensen zich niet vermoeiden met wieden, omdat zij enkel aten wat de aarde hen gaf.

20. Als mens hebben we de ganzenvoet met zijn oliehoudende zaden en voedzame bladeren achtereenvolgens verzameld, gecultiveerd en als onkruid verketterd (Mabey, 2012, p. 5)¹. Ik lees het verhaal van de ganzenvoet niet alleen als een genealogie van de plant, maar ook als relaas van de historische verwevenheid van mensen en planten. En als illustratie van de werking van de culturele categorie 'onkruid', waar een en dezelfde plant door de tijd heen zowel binnen als buiten kon vallen.
21. De zomer op mijn tuin gaat intussen over in de nazomer, gevolgd door de herfst. De ganzenvoet staat nog steeds overeind. In het voorjaar zal ik de planten wieden om een nieuwe start te maken met mijn tuin. De duizenden zaden die al door de aarde zijn opgenomen zal ik de komende jaren gaan tegenkomen wanneer ze ontkiemen door mijn gewroet in de grond.

¹ De ganzenvoet kan inmiddels rekenen op hernieuwde interesse van de moderne wildplukker.

Composthoop

1. Winter op mijn moestuin. Kale bomen staan bewegingloos langs de rand van het volkstuincomplex. Hun bladeren ritselen niet langer aan de takken, maar liggen verregend en platgetrapt op het gras. Geraamtes van lege fruitstruiken en verdorde bloemen. Verstillings. Traagheid.
2. In de hoek van mijn tuin ligt een composthoop te rusten. Zo op het oog gebeurt er niets. De composthoop lijkt stil te staan in de tijd. Het zet me aan het denken over hoe onze ervaring van het 'verstrijken' van tijd gerelateerd is aan de bewegingen die we om ons heen waarnemen.
3. In onze wereld is continu verandering gaande. Ook in de tuin. Een zaadje dat ontkiemt. Een appel die rijpt aan de boom. Schaduwen die eerst korter en dan weer langer worden. Er is een dag voorbij. Een seizoen loopt op zijn einde.
4. Het is dan ook onmogelijk twee keer dezelfde tuin binnen te stappen, schrijft Salwa. "Not only will the plants be older, but also what we experience will be different because, for example, the way sunlight falls will differ" (2014, p. 377)².

2 Salwa's opmerking doet denken aan een uitspraak die aan Heraclitus wordt toegeschreven. "One cannot step twice into the same river, nor can one grasp any mortal substance in a

5. Die veranderingen maken dat ik het passeren van de tijd denk waar te kunnen nemen. Maar in werkelijkheid beweegt de tijd niet. De dingen bewegen.
6. “We apprehend time only when we have marked motion, marking it by ‘before’ and ‘after’”, schrijft de Griekse filosoof en wetenschapper Aristoteles een kleine vier eeuwen voor onze jaartelling, “and it is only when we have perceived ‘before’ and ‘after’ in motion that we say that time has elapsed” (1908, IV.11).
7. “Time is our way of situating ourselves in relation to the changing of things”, zo verduidelijkt de natuurkundige Carlo Rovelli de gedachten van Aristoteles, “the placing of ourselves in relation to the counting of days” (2018, p. 57). Tijd is volgens Aristoteles niet dat waarmee we tellen, maar dat wat geteld wordt. Tijd is het getal van de beweging. Als er niets beweegt, is er niets om te tellen, dus is er ook geen tijd.
8. Mijn composthoop ligt nog steeds onbeweeglijk in de hoek van mijn tuin. Ook wanneer ik een week lang de composthoop observeer, verandert er niets. Het is alsof de tijd erlangs glijdt en hem niet aanraakt. Is er werkelijk geen beweging?
9. Binnenin de composthoop zijn biljoenen bacteriën en schimmels aan het werk om het organisch materiaal van mijn tuin af te breken. Het eindresultaat van dit bijna alchemistische proces is een

stable condition, but it scatters and again gathers; it forms and dissolves, and approaches and departs” (uit het Grieks vertaald door Kahn, 1981, p. 53).

- berg compost, het ‘zwarte goud’ dat nieuwe voeding, structuur en bodemleven zal toevoegen aan de grond³. Maar het tempo van deze verandering van tuinafval tot vruchtbare grond, gaat te traag voor mijn menselijke oog.
10. Voordat wetenschappers zoals Galilei en Copernicus het tegendeel bewezen, vertelden onze ogen ons dat de aarde plat was en dat de zon om de aarde draaide. Zo lijkt het ook alsof de tijd verstrijkt wanneer onze ogen iets zien gebeuren, en stilstaat wanneer er niets gebeurt. Maar de structuur van tijd is niet wat die lijkt, onderstreept Rovelli. “It is different from this uniform, universal flowing” (2018, p. 2). Wanneer ik mijn ervaring van tijd in de tuin van dichtbij wil bekijken, komt telkens deze vraag op: Als de tijd niet is wat we denken te zien, wat is het dan wél?
 11. “Wat is dus de tijd?” vraagt de Berberse theoloog en filosoof Aurelius Augustinus zich in de vierde eeuw van onze jaartelling al af. In zijn *Belijdenissen* verzucht hij: “Wanneer maar niemand het me vraagt, weet ik het; wil ik het echter uitleggen aan iemand die het vraagt, dan weet ik het niet” (1963, XI.xiv).
 12. De woorden die we gebruiken om over tijd te praten helpen ons begrip niet altijd de goede kant op. Wat meten we bijvoorbeeld wanneer we tijd meten? We meten niet de tijd aan sich, maar de duur

3 *Alchemie* – ‘goudmaakkunst’. Je hoort in het woord nog het Arabische *al-kīmiyā*, dat van het Griekse *khēmeía* komt, ‘het smelten van metalen’. De vorm *khēmeía* zelf komt mogelijk uit het Koptisch. *Kēmi*, ‘zwart (land)’, was de aanduiding voor het land Egypte, het zwarte vruchtbare land, afgezet tegen dat van de woestijn (Ensie, 2024a).

van een gebeurtenis (bijvoorbeeld hoelang het duurt voordat water kookt of hoe snel iemand een bepaalde afstand loopt). We drukken die duur meestal uit in eenheden zoals minuten of uren, afgesproken tijdseenheden die we ooit hebben gebaseerd op de rotatie van de Aarde om haar eigen as. Ook wanneer we ‘de tijd’ aangeven, oftewel wanneer we aangeven hoe laat het is, refereren we naar een moment van de dag, zoals het negende of het twaalfde uur van de dag.

13. Een uur heeft overigens niet altijd even lang geduurd als nu⁴. De zonnewijzer was duizenden jaren lang een veelgebruikt instrument om de dag in te delen in uren⁵. De periode tussen zonsopkomst en zonsondergang werd daarbij verdeeld in gelijke delen die de uren vormden. Wanneer de dagen langer waren in de zomer, waren dus ook de uren langer⁶.

4 Dit lijkt verwarrend, maar is veelzeggend. “De steeds subtielere meettechnieken hebben ertoe geleid dat in het algemene bewustzijn de tijd zelf vaak wordt verward met de instrumenten waarmee hij gemeten wordt” (Safranski, 2016, p. 73). Daarvan is ook hier sprake. Een uur duurt zestig minuten en elke minuut duurt zestig seconden. Maar de duur van een seconde is een zestigste deel van een uur. Als we ‘uur’ gebruiken als tijdseenheid, hoe berekenen we dan hoelang dat uur duurt, zonder weer naar zichzelf te verwijzen? Dat berekenen we dan ook niet. We hebben het gewoon afgesproken.

5 “The word ‘time’ derives from an Indo-European root – *di* or *dai* – meaning ‘to divide’” (Rovelli, 2018, p. 53).

6 Hoewel in de Middeleeuwse kloosters de klok al werd geluid om de dag in te delen, was op dat moment nog geen sprake van gelijke uren. “Time in the monasteries was regulated but it was not yet made regular,” stelt filosoof Anna Greenspan (2000, p. 99). De klok was nog niet het uurwerk dat we nu kennen, maar een daadwerkelijke metalen klok (bel) die met de hand werd geluid.

14. Door de uitvinding van het mechanische uurwerk eind dertiende eeuw kon een volledige dag — een hele aardrotatie — in gelijke intervallen worden gedeeld. Zo kregen de uren bij benadering de lengte zoals we die vandaag kennen.
15. Omdat de Aarde draait, is het niet op elke plek tegelijk zonsopgang. De kloktijd verschilde daardoor tussen dorpen en steden onderling. Eind negentiende eeuw ontstond door het verkeer over het spoorwegnetwerk de behoefte om kloktijden onderling te synchroniseren (Greenspan, 2000, p. 95), wat uitmondde in het hanteren van een wereldwijd afgesproken tijd, de *Greenwich mean time*, en hieraan refererende tijdzones. Om te weten hoe laat het is volgens die gestandaardiseerde tijd, moeten mensen tegenwoordig dus naar de klok kijken in plaats van naar de zon. En steden waar de zon op hetzelfde moment haar hoogste punt bereikt, kunnen toch een tijdsverschil van een, twee, soms zelfs drie uur hebben, omdat ze in de ene of juist andere tijdzone zijn ingedeeld.
16. Er is overigens een klok die zich niet aan deze tijdzones houdt, de ‘bloemenklok van Linnaeus’. In zijn *Philosophia Botanica* publiceerde de achttiende-eeuwse botanicus Carl Linnaeus een overzicht van planten die hun bloemen op vaste momenten van de dag openen en sluiten. Linnaeus zag er de mogelijkheid in voor een *Horologium Floræ*, een klok van bloemen die de tijd aangeven (Linnaeus, 1780, p. 274).
17. Hoewel klokken en kalenders in eerste instantie bedoeld waren om de natuurlijke cycli van de wereld nauwkeuriger te volgen en het voortschrijden van de dag bij te kunnen houden, ook als het te

bewolkt was om de zonnewijzer te gebruiken, zijn ze begonnen “nieuwe cycli te vormen die afwijken van degenen die ze oorspronkelijk observeerden”, zo betoogt Birth. De objecten waarmee we de tijd meten zijn zelf-referentieel geworden (2012, p. 20)⁷.

18. Naast de tijd die ik als mens ervaar - wanneer ik de zon steeds weer zie opkomen en seizoenen zie komen en gaan, naast de trage tijd van de composthoop ook - lijkt er dus nog een andere tijd te bestaan. Een tijd die door mensen bedacht werd, maar die steeds meer als universele tijd is gaan gelden. Een tijd die continu doorloopt en zich niet laat afleiden door gebeurtenissen zoals de opkomende of ondergaande zon.
19. Het is de wetenschapper Isaac Newton die begin achttiende eeuw de mathematische tijd introduceert, “‘true’ time that passes regardless, independently of things and of their changes” (Rovelli, 2018, p. 58). Die absolute en ware tijd kan volgens hem alleen berekend worden, niet waargenomen.
20. Een halve eeuw later koppelt ook de filosoof Immanuel Kant de tijd los van de wereld van waarneembare dingen om ons heen. Tijd is volgens Kant numeriek, maar verandert van dat wat — volgens Aristoteles — wordt geteld, naar dat waarmee we tellen (Greenspan, 2000, p. 36). Tijd is niet langer een eigenschap van beweging, maar

7 “The movement toward standardized time reached its apex in the 1950s, when atomic clocks were judged to be better timekeepers than the Earth itself”, stelt de schrijver Joe Zadeh. “The second, as a unit of time, was redefined not as a fraction of the Earth’s orbit around the sun, but as a specific number of oscillations of cesium atoms inside an atomic clock” (2021).

een voorwaarde voor beweging om plaats te kunnen vinden. Beweging vindt dus plaats in de tijd. Ook als er geen beweging plaatsvindt, is daar nog steeds de tijd. Pure en lege tijd, zoals de filosoof Gilles Deleuze het in zijn lezingen over Kant verwoordt (1978).

21. “Gradually, time slips from the hands of the angels and into those of the mathematicians” schrijft Rovelli poëtisch (2018, p. 54), en dat zelfs nog voordat hij ingaat op complexe natuurkundige theorieën zoals de algemene relativiteitstheorie en kwantumgravitatie die allen hun invloed hebben op onze kennis van de werking van tijd. Hoe ben ik hier verzeild geraakt? Ik vraag me af of ook ik misschien de tijd uit mijn handen heb laten glippen.
22. Wanneer ik mijn aandacht wil richten op de percepties en notaties van tijd die de tuin me aanreikt, is de kloktijd steeds op de achtergrond aanwezig. Een sociaal construct dat zich, nu het eenmaal bestaat, maar moeilijk laat wegdenken. Hoeveel uur kan ik besteden aan het wieden, hoeveel tijd heb ik nog om te zaaien, hoe laat moet ik weer terug naar huis? Kloktijd lijkt te staan voor een universele tijd waar alles dat gebeurt aan afgemeten kan worden.
23. Achter mijn poging om mijn gedachten van deze kloktijd te ontdoen wanneer ik op de tuin ben, gaat de aanname schuil dat ik een meer natuurlijke tijd zou kunnen ontdekken. Een werkelijke tijd zoals die – zonder menselijk theoretiseren – om ons heen aanwezig is in de natuurlijke wereld.
24. Maar wat kan ik afleiden van de natuurlijke wereld, van mijn eigen waarnemingen van tijd? Wan-

neer ik erken dat het een illusie is wanneer de zon een baan langs de hemel maakt, ben ik dan niet geheel overgeleverd aan wetenschappers die me vertellen wat tijd ‘werkelijk’ is? Het zoeken naar een werkelijke tijd lijkt me vooralsnog alleen maar verder te verwijderen van de tijd die ik op de tuin ervaar.

25. Ik vraag me af, is het niet juist het idee dat er überhaupt één ‘werkelijke’ tijd is waardoor ik moeite heb mijn eigen ervaringen op waarde te schatten? “The existence of a time that is uniform, independent of things and of their movement that today seems so natural to us is not an ancient intuition that is natural to humanity itself. It’s an idea of Newton’s” (Rovelli, 2018, p. 61).
26. Augustinus erkent niet alleen hoe complex het onderwerp tijd is om zelfs maar over na te denken, maar ook dat tijd een fenomeen is dat we door en door kennen uit ons dagelijks leven. “Want wat is de tijd? Wie zou dat gemakkelijk en kort uit kunnen leggen? Wie zou het zo kunnen begrijpen, dat hij er zelfs maar in zijn denken een woord over kon voortbrengen? En toch: wat vermelden we in ons spreken als een vertrouwder en bekender iets dan de tijd? En bij dat spreken erover begrijpen we het ook ongetwijfeld, en we begrijpen het ook, als we er een ander over horen praten” (1963, XI.xiv).
27. In Langer’s klassieker *Feeling and Form* lees ik: “We have a great deal of temporal experience — that is, intuitive knowledge of time — that is not recognized as ‘true’ because it is not formalized and presented in any symbolic mode; we have only one way — the way of the clock — to think discursively about time at all” (1953, p. 111). Elke gedachte

die ik probeer te formuleren over tijd, lijkt onvermijdelijk in het spoor van de ‘wetenschappelijke’ tijd vast te komen zitten, waarbij de woorden mijn gedachten dirigeren richting de kloktijd.

28. Maar hoewel de wetenschappelijke inzichten rondom tijd sinds begin twintigste eeuw voor de leek misschien alleen maar onbegrijpelijker zijn geworden⁸, benadrukken juist diezelfde ontdekkingen het belang van het niet-weten en de permanent onderzoekende houding én stellen zij het bestaan van één werkelijkheid die door de mens te bevatten zou zijn ter discussie. De mens als waarnemer is van invloed op dat wat hij waarneemt.
29. In de woorden van de filosoof Maurice Merleau-Ponty lees ik een aanmoediging om mijn eigen ervaringen en gedachten serieus te nemen als onderwerp van onderzoek. In zijn eerste radiolezing voor *Heure de Culture Française* in 1948 zegt hij: “Omdat het concrete en zintuiglijke een nimmer af te ronden verheldering vergen, zal de moderne wetenschap, in tegenstelling tot de klassieke, het zintuiglijke niet langer opvatten als een eenvoudige bedrieglijke verschijning die door het wetenschappelijke intellect overwonnen zou moeten worden” (2017, p. 37).
30. In haar boek *Timewatch* benadrukt Adam de meervoudigheid, veelzijdigheid en gelijktijdigheid van deze menselijke ervaringen van tijd. “We move freely between all these senses of time and know them intimately without giving much thought to their differences” (1995, p. 20).

⁸ Ik denk aan de algemene relativiteitstheorie van Albert Einstein en kwantumtheorie van Max Planck.

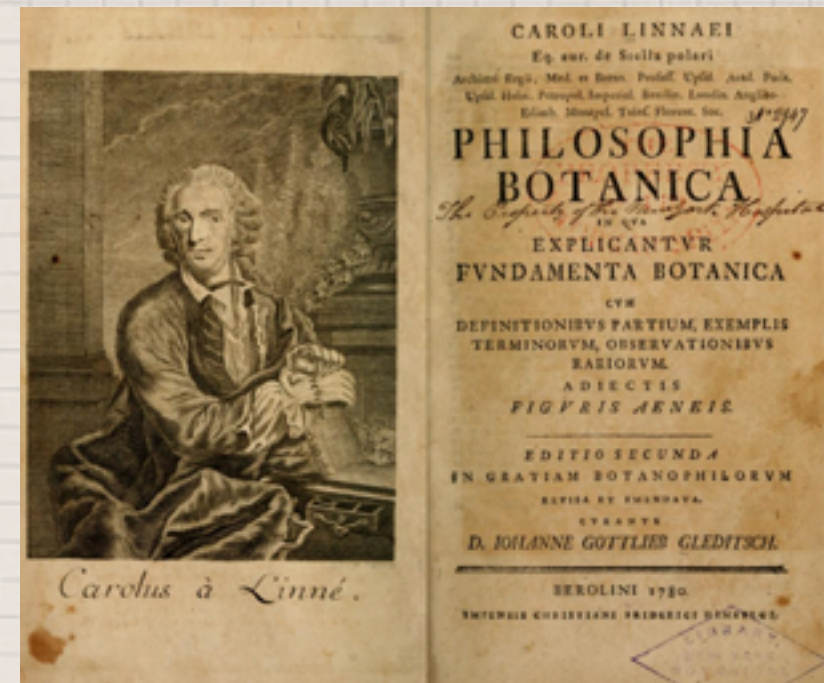
31. Ik keer terug naar de onbeweeglijke composthoop op mijn tuin en probeer me open te stellen voor de verschillende ervaringen van tijd zoals ze zich aan me voordoen. De bewegingloosheid aan de buitenkant vindt een tegenhanger in de dynamiek die binnenin de composthoop plaatsvindt. Deze dynamiek neem ik niet met mijn ogen waar, maar herinner ik mij van de keren dat ik mijn composthoop heb omgezet. De herinnering maakt deel uit van het huidige moment waarin ik naar de composthoop kijk. De bewegingloze composthoop en mijn herinnering bestaan gelijktijdig naast elkaar.
32. Composteren is een traag proces. Het laat zich niet haasten. Bij een 'koude' composthoop zoals de mijne, duurt het zeker een aantal maanden voordat je goede compost hebt. Een paar maanden, is dat lang? Langzaam?
33. Duur en snelheid zijn eigenschappen van een gebeurtenis waar ik als mens een gevoel bij heb. Of ik iets kort of lang vind duren, of ik iets snel of langzaam vind gaan, is een tijdservaring die onder andere te maken heeft met mijn eerdere ervaringen. Als ik maanden moet wachten tot zaailingen opkomen, zou ik dat lang vinden. Normaal gesproken komen de eerste groene sprietjes al een paar dagen (bij sla) of hooguit een paar weken (bij pastinaak) na het zaaien boven de grond. Maar mijn composthoop doet er altijd maanden over om te transformeren tot een berg compost. Ik ben het gewend. Het duurt lang, maar echt langzaam vind ik het niet.
34. Eens in de zoveel tijd¹ zet ik de composthoop om,

¹ De uitdrukking 'eens in de zoveel tijd' is typerend. Wanneer

- zodat ook het laatst toegevoegde tuinafval goed kan composteren. Met een riek neem ik de bovenste laag van de hoop en gooi die op de grond eraan. Langzaam slinkt de oude composthoop. Eraan groeit in omgekeerde volgorde een nieuwe.
35. De lagen van de composthoop zijn te benaderen als geologische aardlagen. Ze bevatten in chronologische volgorde de sporen van mijn tuinseizoen². Door het omzetten van de hoop wordt de chronologie omgekeerd. De jongste laag komt onderop te liggen, de oudste eindigt bovenop.
 36. Het proces van composteren levert een haast tastbaar verleden op. Tegelijk is composteren een heel toekomstgerichte activiteit. Het tuinafval dat door het jaar heen van de tuin af komt, wordt omgevormd tot structuurrijk voedsel voor de bodem.
 37. Ik waardeer de compost die tevoorschijn komt als
-
- iemand de uitdrukking gebruikt, begrijpen we globaal wat er bedoeld wordt, maar de uitdrukking geeft op geen enkele manier een indicatie van een daadwerkelijke duur of tijdsinterval. Ze geeft alleen uitdrukking aan het feit dat er een zekere duur verstreken zal zijn tussen de ene en de andere gebeurtenis. In dit geval tussen het opbouwen van de composthoop en het omzetten ervan. In het geval van mijn tuin kan die tijdsduur enorm verschillen. Soms zet ik de hoop na 3 maanden om. In drukke periodes heeft hij wel eens meerdere jaren kunnen broeien voor ik aan het omzetten toekwam.
- ² Net als onze geschiedenis geeft de composthoop overigens een selectief beeld van mijn bezigheden op de tuin. Is er een periode geweest dat ik weinig op de tuin was, dan haperde ook de aanwas van de composthoop, vermoedelijk gevolgd door een grote hoeveelheid onkruid en doorgeschoten sla. Ook voerde ik het afval van aardappelplanten en het gewiede kweekgras af. Zijn die stagnatie, inhaalslag en omissies terug te lezen in de lagen compost, in de geschiedenis die de composthoop vertelt?

iets kostbaars. Niet alleen om wat het doet voor de bodem. Ik waardeer het ook vanwege de tijd die 'erin zit'. De tijdsinvestering die ervoor nodig is om van mijn tuinafval deze voedzame, donkere compost te maken, is niet zo snel te herhalen. De huidige voorraad is eindig en is pas over maanden weer aangevuld.

38. Voor in de bodem opgeslagen fossiele energievoorraden gebruikt Safranski de term 'gematerialiseerde tijd' (2018, p. 107). Ik moet aan deze term denken als ik de compost tussen mijn vingers voel.
39. Verleden en toekomst raken elkaar in het heden van het composteringsproces, maar ook de lineaire en cyclische tijd zijn hier met elkaar verstrengd. De individuele plant leeft zijn lineaire bestaan — hij kiemt, groeit, sterft af — maar keert via de composthoop in de vorm van structuur en voedingsstoffen terug naar de bodem. Het leven van de plant eindigt maar maakt onderdeel uit van een cyclus.
40. Terwijl ik de composthoop omzet en me klaar maak voor het voorjaar, dringen de verschillende percepties en conceptualisering van tijd zich in al hun meervoudigheid en veelzijdigheid aan me op.

Add to list

874

ADUMBRATIONES

ADUMBRATIONES

875

31	Hieracium	4	folia	5	—	—	7 2
32	Corollae	2	capitula	1	5	—	—
33	Mala	4	folia	6	5	—	1
34	stamina	—	—	7	—	—	—
35	antherae	28	—	8	—	—	3 4
36	ovaria	126	—	9	10	—	—
37	ovula	—	—	10	—	—	—
38	—	—	—	11	—	—	—
39	—	—	—	12	—	—	—
40	—	—	—	13	—	—	—
41	—	—	—	14	—	—	—
42	—	—	—	15	—	—	—
43	—	—	—	16	—	—	—
44	—	—	—	17	—	—	—
45	—	—	—	18	—	—	—
46	—	—	—	19	—	—	—
47	—	—	—	20	—	—	—
48	—	—	—	21	—	—	—
49	—	—	—	22	—	—	—
50	—	—	—	23	—	—	—
51	—	—	—	24	—	—	—
52	—	—	—	25	—	—	—
53	—	—	—	26	—	—	—
54	—	—	—	27	—	—	—
55	—	—	—	28	—	—	—
56	—	—	—	29	—	—	—
57	—	—	—	30	—	—	—
58	—	—	—	31	—	—	—
59	—	—	—	32	—	—	—
60	—	—	—	33	—	—	—
61	—	—	—	34	—	—	—
62	—	—	—	35	—	—	—
63	—	—	—	36	—	—	—
64	—	—	—	37	—	—	—
65	—	—	—	38	—	—	—
66	—	—	—	39	—	—	—
67	—	—	—	40	—	—	—
68	—	—	—	41	—	—	—
69	—	—	—	42	—	—	—
70	—	—	—	43	—	—	—
71	—	—	—	44	—	—	—
72	—	—	—	45	—	—	—
73	—	—	—	46	—	—	—
74	—	—	—	47	—	—	—
75	—	—	—	48	—	—	—
76	—	—	—	49	—	—	—
77	—	—	—	50	—	—	—
78	—	—	—	51	—	—	—
79	—	—	—	52	—	—	—
80	—	—	—	53	—	—	—
81	—	—	—	54	—	—	—
82	—	—	—	55	—	—	—
83	—	—	—	56	—	—	—
84	—	—	—	57	—	—	—
85	—	—	—	58	—	—	—
86	—	—	—	59	—	—	—
87	—	—	—	60	—	—	—
88	—	—	—	61	—	—	—
89	—	—	—	62	—	—	—
90	—	—	—	63	—	—	—
91	—	—	—	64	—	—	—
92	—	—	—	65	—	—	—
93	—	—	—	66	—	—	—
94	—	—	—	67	—	—	—
95	—	—	—	68	—	—	—
96	—	—	—	69	—	—	—
97	—	—	—	70	—	—	—
98	—	—	—	71	—	—	—
99	—	—	—	72	—	—	—
100	—	—	—	73	—	—	—
101	—	—	—	74	—	—	—
102	—	—	—	75	—	—	—
103	—	—	—	76	—	—	—
104	—	—	—	77	—	—	—
105	—	—	—	78	—	—	—
106	—	—	—	79	—	—	—
107	—	—	—	80	—	—	—
108	—	—	—	81	—	—	—
109	—	—	—	82	—	—	—
110	—	—	—	83	—	—	—
111	—	—	—	84	—	—	—
112	—	—	—	85	—	—	—
113	—	—	—	86	—	—	—
114	—	—	—	87	—	—	—
115	—	—	—	88	—	—	—
116	—	—	—	89	—	—	—
117	—	—	—	90	—	—	—
118	—	—	—	91	—	—	—
119	—	—	—	92	—	—	—
120	—	—	—	93	—	—	—
121	—	—	—	94	—	—	—
122	—	—	—	95	—	—	—
123	—	—	—	96	—	—	—
124	—	—	—	97	—	—	—
125	—	—	—	98	—	—	—
126	—	—	—	99	—	—	—
127	—	—	—	100	—	—	—
128	—	—	—	101	—	—	—
129	—	—	—	102	—	—	—
130	—	—	—	103	—	—	—
131	—	—	—	104	—	—	—
132	—	—	—	105	—	—	—
133	—	—	—	106	—	—	—
134	—	—	—	107	—	—	—
135	—	—	—	108	—	—	—
136	—	—	—	109	—	—	—
137	—	—	—	110	—	—	—
138	—	—	—	111	—	—	—
139	—	—	—	112	—	—	—
140	—	—	—	113	—	—	—
141	—	—	—	114	—	—	—
142	—	—	—	115	—	—	—
143	—	—	—	116	—	—	—
144	—	—	—	117	—	—	—
145	—	—	—	118	—	—	—
146	—	—	—	119	—	—	—
147	—	—	—	120	—	—	—
148	—	—	—	121	—	—	—
149	—	—	—	122	—	—	—
150	—	—	—	123	—	—	—
151	—	—	—	124	—	—	—
152	—	—	—	125	—	—	—
153	—	—	—	126	—	—	—
154	—	—	—	127	—	—	—
155	—	—	—	128	—	—	—
156	—	—	—	129	—	—	—
157	—	—	—	130	—	—	—
158	—	—	—	131	—	—	—
159	—	—	—	132	—	—	—
160	—	—	—	133	—	—	—
161	—	—	—	134	—	—	—
162	—	—	—	135	—	—	—
163	—	—	—	136	—	—	—
164	—	—	—	137	—	—	—
165	—	—	—	138	—	—	—
166	—	—	—	139	—	—	—
167	—	—	—	140	—	—	—
168	—	—	—	141	—	—	—
169	—	—	—	142	—	—	—
170	—	—	—	143	—	—	—
171	—	—	—	144	—	—	—
172	—	—	—	145	—	—	—
173	—	—	—	146	—	—	—
174	—	—	—	147	—	—	—
175	—	—	—	148	—	—	—
176	—	—	—	149	—	—	—
177	—	—	—	150	—	—	—
178	—	—	—	151	—	—	—
179	—	—	—	152	—	—	—
180	—	—	—	153	—	—	—
181	—	—	—	154	—	—	—
182	—	—	—	155	—	—	—
183	—	—	—	156	—	—	—
184	—	—	—	157	—	—	—
185	—	—	—	158	—	—	—
186	—	—	—	159	—	—	—
187	—	—	—	160	—	—	—
188	—	—	—	161	—	—	—
189	—	—	—	162	—	—	—
190	—	—	—	163	—	—	—
191	—	—	—	164	—	—	—
192	—	—	—	165	—	—	—
193	—	—	—	166	—	—	—
194	—	—	—	167	—	—	—
195	—	—	—	168	—	—	—
196	—	—	—	169	—	—	—
197	—	—	—	170	—	—	—
198	—	—	—	171	—	—	—
199	—	—	—	172	—	—	—
200	—	—	—	173	—	—	—
201	—	—	—	174	—	—	—
202	—	—	—	175	—	—	—
203	—	—	—	176	—	—	—
204	—	—	—	177	—	—	—
205	—	—	—	178	—	—	—
206	—	—	—	179	—	—	—
207	—	—	—	180	—	—	—
208	—	—	—	181	—	—	—
209	—	—	—	182	—	—	—
210	—	—	—	183	—	—	—
211	—	—	—	184	—	—	—
212	—	—	—	185	—	—	—
213	—	—	—	186	—	—	—
214	—	—	—	187	—	—	—
215	—	—	—	188	—	—	—
216	—	—	—	189	—	—	—
217	—	—	—	190	—	—	—
218	—	—	—	191	—	—	—
219	—	—	—	192	—	—	—
220	—	—	—	193	—	—	—
221	—	—	—	194	—	—	—
222	—	—	—	195	—	—	—
223	—	—	—	196	—	—	—
224	—	—	—	197	—	—	—
225	—	—	—	198	—	—	—
226	—	—	—	199	—	—	—
227	—	—	—	200	—	—	—
228	—	—	—	201	—	—	—
229	—	—	—	202	—	—	—
230	—	—	—	203	—	—	—
231	—	—	—	204	—	—	—
232	—	—	—	205	—	—	—
233	—	—	—	206	—	—	—
234	—	—	—	207	—	—	—
235	—	—	—	208	—	—	—
236	—	—	—	209	—	—	—
237	—	—	—	210	—	—	—
238	—	—	—	211	—	—	—
239	—	—	—	212	—	—	—
240	—	—	—	213	—	—	—
241	—	—	—	214	—	—	—
242	—	—	—	215	—	—	—
243	—	—	—	216	—	—	—
244	—	—	—	217			

Rabarber

1. In het vroege voorjaar — soms heeft het nét nog gesneeuwd — steken er ineens dikke, roze knobels uit de aarde. Het zijn de jonge scheuten van de rabarberplant die boven de grond komen. De nu nog kleine, roze bladeren strak over elkaar heen gevouwen.
2. Rabarber, familie van de boekweit én de zuring. Al eeuwen gebruikt vanwege vermeende heilzame stoffen, maar eigenlijk pas sinds begin twintigste eeuw als voedsel in de Nederlandse moestuinen te vinden.
3. Mijn eerste rabarberplant kocht ik ruim vijftwintig jaar geleden in een tuinwinkel. Een klein plantje, opgekweekt uit rabarberzaad. Zoiets zou ik nu niet meer doen. Rabarber groeit uit tot een stevige plant en kan eens in de zoveel tijd gesplitst worden door hem met een spade doormidden te klieven. Biologische gezien is het geen voortplanting, maar beide planten leven voort. In genealogische termen is het een boeiende manier van vermeerderen. Er is geen moederplant, geen nakomeling. Er zijn gewoon ineens twee planten en beide planten zijn dezelfde plant als degene die ik al had.
4. Ik weet overigens niet meer precies waar mijn hui-

dige rabarberplanten vandaan komen. Dat eerste rabarberplantje is drie keer meeverhuisd en meerdere keren gesplitst, maar toen ik mijn volkstuin kreeg heb ik ook rabarber van andere tuinders gekregen. Welke waar vandaan komt, zou ik niet meer kunnen zeggen.

5. De ‘neuzen’ van de rabarber die na de winter verschijnen, zie ik als de herauten van het nieuwe tuinseizoen. Het zijn de eerste planten die weer gaan groeien en vaak ook de eerste dat ik kan oogsten¹.
6. Ik beeld me in dat dit is wat de dichter en essayist Ralph Waldo Emerson bedoelt als hij in het eerste nummer van tijdschrift *The Dial* schrijft: “Let it be such a Dial, not as the dead face of a clock, hardly even such as the Gnomon² in a garden, but rather such a Dial as is the Garden itself, in whose leaves and flowers and fruits the suddenly awakened sleeper is instantly apprised not what part of dead time, but what state of life and growth is now arrived and arriving (1840, p. 4).”
7. Gebeurtenissen in de tuin begrijp ik als tekens omdat ik ze me herinner van eerdere jaren. Ook de volgorde waarin ze zich afspelen herinner ik mij. Zo volgt elk jaar na het verschijnen van de rabarber ook de lente. De rabarber heeft voor mij daardoor betekenis als verwijzing naar het in aantocht zijnde voorjaar. Ik kijk niet alleen uit naar de rabarber vanwege de rabarber zelf, maar óók

1 De rabarber heeft hiervoor concurrentie van mijn groene asperges en – als ik vroeg heb gezaaid – van bladspinazie (de verwant van mijn vriend, de ganzenvoet).

2 De verticale zuil of naald van de zonnewijzer die de schaduw werpt waaraan de tijd kan worden afgelezen.

vanwege dat wat hij aankondigt³.

8. Dat de rabarber en lente elkaar volgen is geen toevalligheid, maar heeft te maken met de onderlinge relaties tussen gebeurtenissen in het universum, met de manier waarop dingen op elkaar reageren, zich op elkaar afstemmen. In zijn postuum uitgegeven werk *The Philosophy of the Present* beschrijft de filosoof George Herbert Mead dit als het sociale karakter van het universum (1980, p. 49). De onderlinge wisselwerking vindt plaats in de tijd. “Sociality, in other words, is fundamentally temporal and time is irreducibly social”, vat Adam Meads argument samen (1995, p. 80)⁴.
9. Het terugkerende karakter van de gebeurtenissen maakt dat ze voor mij iets gaan betekenen, ergens naar verwijzen, maar ook dat ik daarnaar kan verlangen. Dat wat komt of gaat komen, is al eerder geweest. Het nieuwe is het steeds-opnieuw-komende.
10. Het verwachtingsvolle ‘uitkijken naar’ is een terugkerend thema in de essaybundel *My Garden (Book)* van schrijfster en tuinier Jamaica Kincaid. “An integral part of a gardener’s personality — indeed, a substantial amount of a gardener’s world — is made up of the sentiment expressed by the two words “To Come” (2024, p. 85).
11. Wie het zonder tuin moet stellen en voor zijn oogst afhankelijk is van de supermarkt, mist de

3 Het brengt de gedachte-component van Hepburn’s vallende herfstblad in herinnering.

4 Het ‘sociale’ in Mead’s theorie verwijst daarbij niet naar puur menselijke interacties, maar naar alle interactie die in de levende wereld plaatsvindt (Adam, 1995, p. 80).

opwinding die de komst van dit oude-en-toch-steds-weer-nieuwe met zich meebrengt. In zijn dagboek noteert Jarman op 7 februari 1989: “Daffodils ‘come before the swallows dare and take the winds of March with beauty’. When I read these words they are tinged with sadness, for the seasonal nature of daffodils has been destroyed by horticulturists who nowadays force them well before Christmas. One of the joys our technological civilisation has lost is the excitement with which seasonal flowers and fruits were welcomed; the first daffodil, strawberry or cherry are now things of the past, along with the precious moment of their arrival. (...) But the daffodil, if only the daffodil could come with spring again, I would eat strawberries with my Christmas pudding” (2017, p. 13).

12. De komst van de rabarber = de komst van het voorjaar = de start van het tuinseizoen. Anders dan de meteorologische of astronomische seizoenen⁵ is ‘het tuinseizoen’ geen vastomlijnd begrip. Het is de periode waarin men op de tuin werkt, waarin er te oogsten valt. Misschien zijn er wel mensen die een hele jaarcyclus als tuinseizoen aanhouden? Bij hen eindigt het oude seizoen op het moment dat het nieuwe aanvangt.
13. Mijn tuinseizoen begint grofweg als ik na de winter weer op de tuin aan de slag ga en het eindigt als herfstweer me de zin om te tuinieren ontnemt. Mijn tuinseizoen duurt daardoor het ene jaar langer dan het andere. Soms ben ik eind februari al

⁵ Het astronomische voorjaar start met de equinox en valt op het noordelijk halfrond meestal op 20 maart. Het meteorologische voorjaar is een door mensen afgesproken voorjaar, zonder astronomische basis, en is vastgesteld op 1 maart.

op de tuin als er een onverwacht warme dag is of ik goeie moed heb. Andere keren ben ik er pas in april. Of iets er tussenin.

14. De rabarber is een aankondiging van de lente, maar heeft op mij ook de uitwerking van een aanmoediging. Als ik mij eind maart nog steeds thuis verschuil, helpt de gedachte aan de rabarber die zich boven de grond vertoont, me uit mijn winterslaap te komen.
15. Behalve het tuinseizoen — een tuinseizoen, mijn tuinseizoen — hebben ook alle planten an sich een eigen seizoen: de periode dat zij groeien en te oogsten zijn. De rabarber komt vaak al boven de grond voordat de lente officieel begint, maar dat wat ik het ‘rabarberseizoen’ noem, begint pas later. Na hun eerste verschijning duurt het nog weken voordat ik de eerste stelen kan oogsten.
16. Rabarberstengels worden trouwens niet afgesneden. Je pakt ze onderaan de stengel beet en draait deze met de klok mee... of tegen de klok in. Ze zijn niet zo gevoelig voor de richting.
17. Er zijn tuinders die de rabarber ‘voortrekken’ en zo het rabarberseizoen vervroegen – en dus verlengen. Een hoge terracotta pot wordt over de plant geplaatst. Door de warmte die zich in de pot ophoopt, komt de plant een paar weken eerder boven de grond. De stengels zijn bleek, dun en zacht, maar wel lekker. Toch hoeft het voor mij niet, dat ingrijpen in het seizoen. Ik laat me graag verrassen door de rabarber zelf.
18. Het rabarberseizoen loopt tot ongeveer de langste dag van het jaar. De plant heeft nog een periode

nodig waarin zijn bladeren de zon kunnen vangen en energie opslaan voor de winter. Twee maanden om te kunnen oogsten. Voor iets dat ik zo lekker vind als rabarber, is dat best kort, wat dan ook de reden is dat ik veel rabarberplanten heb. In die twee maanden wil ik genoeg kunnen eten om de rest van het jaar uit te kunnen zitten.

19. Hoewel de rabarber er dus als eerste van het tuinseizoen is –vaak eerder dan dat ik zelf uit mijn winterslaap kom – is de oogsttijd al haast voorbij voor ik er erg in heb en begint het maandenlange wachten tot het nieuwe seizoen.

Tuinpad

Een korte wandeling.

1. Door mijn volkstuin loopt een pad. Tot voor kort was het een kaarsrecht pad, precies in het midden van de tuin. Aan weerszijden rechte bedden met groenten, kruiden en bloemen. Maar vorig jaar groeide de tuin weer eens dicht tijdens mijn veelvuldige afwezigheid. Ganzenvoetplanten van het formaat 'struik' en grote graspollen die niet meer met de hand te wieden waren, versperden mijn weg.
2. In de lente die volgt wordt duidelijk dat ook klaprozen, goudsbloemen en komkommerkruid zich bij het uitzaaien niet hielden aan het onderscheid dat ik had gemaakt tussen pad en plantenbed. Tijdens mijn pogingen om grond vrij te maken voor nieuw zaaigoed, loop ik voorzichtig om de versperringen heen. Het oude pad is overgroeid en mijn voeten zoeken een nieuwe weg door het groen. Eerst veren gras en kruid nog terug van onder mijn schoenen. Dan blijft het liggen. Mijn verdwijnende voetstappen blijven bewaard in het platgetrapte pad.
3. Het pad doet denken aan het werk *A Line Made by Walking* uit 1967 van de kunstenaar Richard Long, behalve dat Long een kaarsrechte lijn liep.

Mijn pad meandert. Ik vind het daardoor interessanter dan het oude, rechte pad. Het past beter bij het soort tuin waar ik van houd. Bij het soort tuinder dat ik graag zou willen zijn ook, moet ik bekennen. Het kronkelende pad schept de illusie dat de natuur zijn gang kan gaan op mijn tuin en zich niet hoeft te voegen naar mijn wil.

4. Meanderende paden en een illusie van vrije natuur is precies waar de ontwerpers van de Engelse landschapstuinen in de achttiende eeuw naar streefden. Mede geïnspireerd op het werk van zeventiende-eeuwse landschapsschilders zoals Claude Lorrain, Nicolas Poussin en Gaspard Dughet - zo schrijft sociaalgeograaf Stephen Radley - was er bij de Engelse landhuizen een ontwikkeling te zien van een nieuw type tuin (2015, p. 7). Weg van de geometrische vormen die de tuinen op het Europese vasteland domineerden, streefde men naar een natuurlijk uitzienend landschap¹. Een ontwikke-

¹ Bij de aanleg van tuinen door landschapsarchitecten zoals de beroemde 'Capability' Brown, werd vaak de hele omgeving ingrijpend veranderd. Bossen werden gekapt of juist aangelegd, meren gegraven, dorpen verplaatst, gemeenschappelijk beheerd land (commons) opgekocht en onder privaat eigendom gebracht. "To fake nature so insidiously that even now those landscapes and the power relations they embody are mistaken for being just the way things are, natural, eternal, blandly reassuring, though what has actually taken place is the seizure of once common ground" (Laing, 2024, p. 82). In hun boek *The Garden Against Time* plaatst Laing de royale uitgaven aan buitenhuizen en bijbehorende landschapstuinen in de context van de behoefte van de groeiende rijke klasse om hun door overzeese uitbuiting en handel vergaarde rijkdommen tentoon te spreiden (p.116). Als tegenhanger van de door slaven bewerkte plantages, vormden de gecultiveerde tuinen met hun illusie van ongeschonden natuur een mogelijkheid de overzeese inkomsten te 'zuiveren' (p. 123).

ling die samenviel met een nieuwe benadering van 'natuur' als zijnde anders (other) dan de door mensen gecultiveerde wereld.

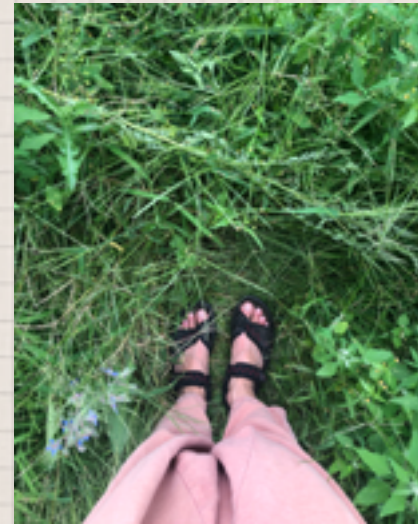
5. De kunsthistorica Jennifer Milam beschrijft een kenmerkend onderdeel van deze landschapstuinen: de slingerende paden die men bewandelde tijdens een zogenaemde *circuit walk* (2016, p. 288). Verschillende schilderachtige vergezichten in het landschap werden toegankelijk gemaakt via een wandeling die begon en eindigde bij hetzelfde punt. De wandeling, die als een soort reis gold, leidde niet naar een nieuwe bestemming, maar kwam weer aan op het punt van vertrek. Het was vooral de wandelaar zelf die door de route een transformatie onderging (Radley, 2015, p. 30).
6. In zijn essay *Time of Walking* ziet de landschapshistoricus John Dixon Hunt de wandelroute door het landschap als een manier om de intuïtieve tijd, waar Langer aan refereert, te formaliseren en registreren (2016, p. 302). Doordat het looptempo en de 'pace of thought'² van persoon tot persoon verschillen, is elke wandeling een individuele tijdservaring. Het afleggen van dezelfde wandelroute vormt zo een manier om individuele ervaringen van tijd te delen met anderen, zonder deze in de symboliek van woorden te vatten.
7. Hoe lang valt er te wandelen in mijn postzegel-formaat volkstuin? Welke transformerende vergezichten zijn er te bewonderen, welke tijdservaring te delen? Mijn tuintje is zo klein dat je het geheel in één oogopslag kan overzien. In een ogenblik,

² Een uitdrukking die Dixon Hunt leent uit het boek *Wanderlust* van schrijfster en activist Rebecca Solnit (2022, p. 1).

een handeling in een tijdsspanne van nul.

8. Maar is dat werkelijk zo? Als ik vanaf het ene naar het andere eind van mijn kleine tuintje loop, kan ik dan alles tegelijk zien? Toch niet. Ik kijk naar mijn hand die op het tuinhokje van licht vermolmd hout ligt, maar moet mijn blik verplaatsen om mijn tuinhuisje te zien. Ik richt mijn aandacht naar beneden en zie de aardbeienplanten langs het pad, en bij elk van hen de uitlopers die ze vorig jaar aanmaakten en die dit jaar een nieuwe plant zullen vormen. Mijn ogen glijden naar de sierlijke scheuten van de peultjes, die even verderop rechts van mij langs de omheining omhoog kruipen. Het zal niet lang duren voor de eerste bloempjes te zien zijn en de korte oogstperiode van de verse peultjes start. Aan mijn linkerzijde ligt de zwarte aarde te wachten op het vlas dat binnenkort gezaaid kan worden.
9. Niet alleen alles wat er op dat moment al te zien is op mijn tuin komt in die korte wandeling voorbij. Ook wat er nog te wachten staat, alle eerdere en latere tijden waar de tuin me aan doet denken. Mijn meanderende tuinpaadje is misschien wel in een oogwenk te doorlopen, maar hoe lang is een oogwenk nu eigenlijk echt?

Hoe lang valt er te wandelen in mijn postzegel-formaat volkstuin?

Vlas

1. Op de honderdste dag van het jaar zaai ik vlas in. Honderd dagen later kan het geoogst worden. Het zijn vuistregels, die honderd dagen, verworden tot traditie. Net zoals de *Ijsheiligen*¹ die het startsein vormen voor het zaaien en uitplanten van vorstgevoelige planten.
2. In de praktijk zijn weersomstandigheden grillig. Een lange winter, een koud of veel te nat voorjaar, een droge, hete zomer. Soms kan het beter zijn om nog even te wachten met zaaien of om de oogst uit te stellen of juist te vervroegen.
3. Ik vraag me af wat maakt dat een lente te laat of te koud kan zijn. “A season, a winter, a summer, an hour, a date have a perfect individuality lacking nothing”, schrijven Deleuze en zijn vakgenoot filosoof Félix Guattari, “even though this individuality is different from that of a thing or a subject” (2025, p. 304). De lente heeft niet als intrinsieke eigenschap om warm te zijn, maar is op ons half-rond een seizoen dat warmer is dan de winter waar we net uit komen. Tegelijk kan een specifieke lente

¹ Ijsheiligen is een term uit de volksweerkunde. De term refereert aan de naamdagen van de heiligen Mamertus, Pancratius, Servatius van Maastricht, Bonifatius van Tarsus en soms Sophia van Rome, 11 tot en met 15 mei. Na deze data is de kans dat het in Nederland vriest heel klein.

juist koud zijn in verhouding tot andere lentes.

4. Hoe we tijd en het weer ervaren is nauw met elkaar verweven. Een seizoen is een tijdsperiode in het jaar, maar we zien het ook vaak als een bepaald weertype. “We surely don’t know how to think about the relations between time and weather”, merkt filosoof Michel Serres op, “temps and temps: a single French word for two seemingly disparate realities” (1995, p. 27).
5. Met een veranderend klimaat verandert deze relatie mee, komt onder druk te staan. Millenia oude ritmes worden ontwricht. Solnit schrijft: “I have often thought that much of the beauty that moves us in the natural world is not the static visual splendor that can be captured in a picture, but time itself as patterns, recurrences, the rhythmic passage of days and seasons and years, the lunar cycle and the tides, birth and death. As harmony, organization, coherence, pattern itself is a kind of beauty and some of the psychic distress of climate change and environmental disruption is in the shattering of this rhythm. The order that matters most is not spatial but temporal” (2022, p. 189).
6. Alles heeft zijn ritme, zijn tijd. Zo is er een tijd om te zaaien en een tijd om te oogsten². Maar wat is dan de juiste tijd voor het zaaien? Bij het bepalen van het tijdstip kan ik vasthouden aan de kalender of wachten tot de weersomstandigheden het juiste momentum creëren. Je zou kunnen zeggen dat het hier over verschillende soorten tijd gaat, of

misschien twee manieren om tijd als instrument te gebruiken.

7. De oude Grieken hadden twee woorden voor tijd, *chronos* en *kairos*³, die beiden een personificatie kenden in de vorm van een god. Chronos was de belichaming van de voortschrijdende tijd, de meetbare tijd waarin dingen plaatsvinden en hun duur hebben. Kairos de god van het juiste moment, een unieke en niet te missen kans⁴.
8. “Waar je Chronos als de horizontale as van de tijd kunt beschouwen (...), betekent Kairos een tijdelijke onderbreking op dit lineair en chronologisch verlopen van tijd”, legt schrijfster en filosofe Joke Hermesen uit (2025, p. 220). Een tussentijd (p. 221). Een ‘window of opportunity’.
9. In de oude Griekse vertalingen van bijbelboek *Prediker* wordt *kairos* gebruikt als term voor de juiste tijd om te planten en te rooien (Sipiora & Baumlín, 2002, p. 3). Toch houd ik zelf, ongeacht het weer, liever vast aan die honderdste dag om mijn vlas te zaaien, het eeuwenoude ritme volgend van hen die mij voorgingen. Wanneer het vlas ontkiemt heb ik niet in de hand. Ik laat dat over aan de natuur.
10. Deze houding heeft misschien te maken met de lichte weerstand die ik voel tegen het beeld van het bejubelde kairotische ogenblik. Dat moment

² Voor alles is een tijd, dicht de bijbelse Prediker, maar zaaien en oogsten noemt hij niet letterlijk. Wel “een tijd om te planten en een tijd om te rooien” (NBV, 2021, Prediker 3:2b).

³ Ook in modern Grieks worden beide woorden naast elkaar gebruikt, maar net als in het Frans heeft kairos de dubbele betekenis van tijd en weer.

⁴ Kairos’ hoofd is kaal en glad, op een lange lok op zijn voorhoofd na, waarmee hij vastgegrepen kan worden (Hermesen, 2025, p. 219).

waarop we het keurslijf van de kloktijd, die ons elk moment van de dag vertelt wat we moeten doen, van ons afwerpen en kiezen om te doen wat er op dat moment echt toe doet. “Waar Chronos voor de kwantitatieve tijd [staat], die berekent hoeveel tijd we nog hebben, betekent Kairos het kwalitatieve moment, dat een subjectieve ervaring van tijd is, en dus van ons zijn in de tijd getuigt” (Hermsen, 2025, p. 221). Het is een beeld van Kairos dat als tegenhanger geformuleerd is van de voortschrijdende tijd van Chronos, die ons met onze sterfelijkheid confronteert.

11. Het gevoel bekruipt me dat we Chronos hier te kortdoen. We hebben een wereld gecreëerd van to-do-lists en deadlines. Een wereld die ons is gaan tegenstaan en waarvoor we Chronos — in plaats van onszelf — aanwijzen als de schuldige. In die wereld halen we Kairos binnen als de gelauwerde oplossing. ‘Onze tijd is schaars, kom laten we ons verliezen in het ogenblik!’ Hebben we Chronos en Kairos eigenlijk niet gegijzeld in een wereld waar beiden van hun kracht zijn ontdaan?
12. Als ik de oproep om het moment te grijpen plaats in de context van de intensivering van onze tijd, is er ook een onrustige levenshouding in te lezen, waarbij een leven pas voldoening geeft als men alles eruit haalt wat erin zit. Dit vraagt een continue alertheid om kansen te bespeuren en benutten, wat hand in hand gaat met de angst om kansen mis te lopen. Men kan zich voortdurend afvragen: ‘Had ik dit moment niet anders moeten besteden?’ Tijd is daarbij niet langer iets dat verstrijkt, maar iets dat wordt uitgegeven (Thompson, 1967, p. 61). Het lijkt me dat wie zich opgejaagd voelt door Chronos, zich vermoedelijk ook opgejaagd zal

voelen door Kairos.

13. Hoewel ik vaak een gevoel van tijdsdruk meeneem naar mijn volkstuin, is het ook bij uitstek de plek waar ik de tijd uit het oog verlies wanneer ik vol aandacht aan het werk ben. “Het tijdelijk verdwijnen van het tijdsbesef op het moment van overgave”, noemt Safranski dit (2018, p. 193). Het is een manier om in de tijd te zijn, zoals Hermsen het eerder al formuleerde. Het voor even uit het oog verliezen van die voortschrijdende tijd.
14. Maar wat is ons verlangen om de tijd te vergeten, onze frustratie met de tikkende klok, anders dan een bewustzijn van de eindigheid van onze tijd? Een besef van onze sterfelijkheid? Proberen we de dood¹ te slim af te zijn, of tegen beter weten in onszelf voor de gek te houden, al is het maar voor even? “Als je onder eeuwigheid niet oneindige tijdsduur, maar tijdloosheid verstaat, dan leeft eeuwig wie in het heden leeft”, citeert Safranski de filosoof Ludwig Wittgenstein (2018, p. 191).
15. Ik vraag me af of het besef van de verstrijkende tijd niet veel moois te bieden heeft waaraan we voorbijgaan wanneer we blijven streven naar momenten van tijdloosheid? Het onderzoek van tijd-

¹ Al ten tijde van de Romeinse redenaar en politicus Marcus Tullius Cicero haalde men de titaan Kronos, god van de oogst, afgebeeld met sikkel of zeis, door elkaar met Chronos, de god van de voortschrijdende tijd (Cicero, 45 v.o.j., II.64). De personificatie van de Dood als ‘man met de zeis’ – de *Grim Reaper* – is mede gemodelleerd op deze samenvoeging van Kronos-Chronos. In Europa zien we deze verbeelding van de dood vanaf de veertiende eeuw opkomen, wanneer ook de pest rondwaart en zonder onderscheid grote aantallen mensen ‘neermaait’ (PBS Digital Studios, 2021).

sperceptie op de tuin geeft me een herwaardering voor de tijdigheid van het bestaan, voor de rol die de tijd speelt in onze waardering voor processen en momenten.

16. Ook de cyclus van het vlas op mijn tuin bepaalt me op allerlei manieren bij dit verstrijken van de tijd. Dit begint al bij het zaaien van het vlas. Of – zoals dat gaat bij cyclische processen – misschien begon het al aan het einde van het vorige vlasseizoen, bij de beloftevolle handeling van het oogsten en bewaren van de zaadjes voor het nieuwe seizoen.
17. Ieder jaar oogst ik het zaad van mijn vlasplanten om ze het volgende jaar weer uit te zaaien. Waar de ganzenvoet zich uitzaait met duizenden zaden per plant, houdt vlas het bescheiden. Het kan erop rekenen dat de mensen het zaad oogsten en uitzaaien en zo de cyclus voortzetten. Een plantje heeft een of meer zaaddozen met daarin meerdere glanzend bruine, ovale zaadjes. Elke vierkante meter vlas levert zo meer zaad op dan dat ik nodig heb om eenzelfde oppervlak in te zaaien. Een deel van het zaad geef ik weg, een deel laat ik achter voor de vogels.
18. In hun fotoboek *Seeds* stellen kunstenaar Rob Kessler en botanicus Wolfgang Stuppy dat elk zaadje als het ware een tijdcapsule is, met daarin opgeslagen de complete genetische code om een nieuwe plant te maken (2006). Niet alleen het zaadje bevat een toekomst, ook in de handeling van het verzamelen en bewaren van het zaad is die toekomst vervat. Al aanwezig in het huidige moment.
19. Elk zaadje draagt daarbij ook een geschiedenis

as a law of time. Time remains motionless, like an enclosed space. When a more complex society finally becomes conscious of time, it tries to negate it, for it views time not as something that passes, but as something that returns. This static type of society organizes time in a cyclical manner, in accordance with its own direct experience of nature.

27. Cyclical time is already dominant among the nomadic peoples because they find the same conditions repeated at each stage of their journey. As Hegel notes, "the wandering of nomads is only formal because it is limited to uniform spaces." When a society settles in a particular location and gives space a content by developing distinctive areas within it, it finds itself confined within that locality. The periodic return to similar places now becomes the pure return of time in the same place, the repetition of a sequence of activities. The transition from pastoral nomadism to sedentary agriculture marks the end of an idle and contentless freedom and the beginning of labor. The agrarian mode of production, governed by the rhythm of the seasons, is the basis for fully developed cyclical time. Eternity is within this time, it is the return of the same here on earth. Myth is the unitary mental construct which guarantees that the cosmic order conforms with the order that this society has in fact already established within its frontiers.

128. The social appropriation of time and the production of man by human labor develop within a society divided into classes. The power that establishes itself above the poverty of the social labor and appropriates its limited sur-

The last meal of Tollund Man

Figure 8. Reconstruction of the ingredients in Tollund Man's last meal, shown in quantities relative to the excavated 140ml of intestinal contents: A) barley (*Hordeum vulgare*); B) pale pericaria (*Pericaria lapathifolia* s.L.); C) barley suchia (*Securaria*); D) flax (*Linum usitatissimum*); E) black bindweed (*Fallopia convolvulus*); F) fat hen (*Chenopodium album*); G) sand; H) hemp-nettle (*Galathea* sp.); I) gold-of-plunder (*Cuscuta sativa*); J) corn quarry (*Spergula arvensis*); K) field pany (*Viola arvensis*) (photograph by P.S. Henriksen, the Danish National Museum).

in zich². “To encounter seeds is to make contact with an intergenerational transmission”, schrijft literatuurkundige en kritisch theoreticus M. Ty. “Sourcing them thoughtfully can provide a way to start thinking about what strains of the past you’d like to cultivate in the present, and what ancestral keepings you’d like to be in material conversation with” (2025).

20. Al millennia lang trekken mens en vlas samen op³. Eerst werden de olierijke lijnzaden gegeten, later werd het gewas ook verbouwd voor de linnenvezels. Onze voorouders selecteerden handmatig zaden voor de nuttige, lange vezels⁴. Hun han-

2 Een zaadje is het resultaat van “duizenden jaren onderzoek en verbeeldingskracht van onze voorouders”, benadrukt kunstenaar en activist Vivien Sansour (Ty, 2025). Het bewaren en vermeerderen van zaaigoed vormt een activistische daad waarmee de relatie van een volk en een land bewaard en bestendig wordt en cultureel erfgoed in leven blijft. Sansour, oprichter van *Palestinian Heirloom Seed Library* in The Guardian: “Every time we plant a seed or we plant a tree, we are planting it with the hope and intention to have a future” (Bauck, 2024).

3 8.000 jaar voor onze jaartelling werd vlas al gezaaid in de ‘Vruchtbare Sikkel’, het gebied waar de vroegste sporen van landbouw zijn gevonden, en dat zich in de vorm van een sikkel uitstrekte van Egypte in Noord-Afrika tot het huidige Iran in West-Azië. Onderzoek bij opgravingen van Europese nederzettingen wijst erop dat vanaf de periode 3.900 tot 3.700 v.o.j. ook hier vlas wordt geteeld (Karg, 2011, p. 507).

4 Van vlasresten gevonden bij opgravingen in midden-Europa is volgens archeobotanisten Ursula Maier en Helmut Schlichtherle af te leiden dat vanaf 3.700 v.o.j. vlas niet alleen voor lijnzaad als voedingsbron wordt geteeld, maar steeds vaker ook voor de vezels waarmee touw en linnenstof wordt gemaakt (2011, p. 568). Onderzoek van Maier in samenwerking met archeoloog Christopher Herbig toont aan dat vanaf die tijd de zaden gemiddeld ook kleiner zijn, wat erop kan wijzen dat selectie plaatsvond op basis van plantvezel (2011, p. 529).

delingen legden duizenden jaren geleden al de kiem voor de splitsing van verschillende rassen: vlasplanten die geschikt waren voor de teelt van lijnzaad en planten die zich leenden voor de productie van linnen. De voortdurende cycli van zaaien en oogsten brachten als het ware een gesplitste familielijn voort, een tijdlijn van parallelle en verweven geschiedenissen die doorloopt tot in onze tijd, duizenden jaren later.

21. In onze tijd, in mijn tijd, op die zoveelste honderdste dag van het jaar, transformeren de zaadjes van het vorige seizoen, zonder enige fysieke verandering, in de zaadjes van het nieuwe seizoen. Ik dek ze toe met een dun laagje aarde. Dan begint het wachten. Niet zo lang, weet ik, maar het voelt lang. Gewoon, omdat het wachten is.
22. “Anyone who has ever put a seed in the dirt and waited for something to happen — wondering if it will, then waiting and waiting some more, within a bouquet of question marks — has some intimacy with that gap between the cadence of their acts and the temporalities of the land’s expression” (Ty, 2025).
23. Verborgen in de bodem vindt de prille groei plaats buiten mijn zicht. Ik zie het vlas pas weer terug als plantje dat boven de grond piept. Zorgvuldig wied ik die eerste weken de ganzenvoet die zich tussen de vlasplantjes verstopt. Intussen start een nieuw wachten. Het wachten tot het vlas gaat bloeien. Wieden en wachten is iets dat gelijktijdig kan plaatsvinden, heb ik geleerd.
24. Na bijna twee maanden wachten op de tere, lichtblauwe bloempjes, is de bloei van het vlas juist van

korte duur. Na twee weken is ze alweer voorbij. In werkelijkheid bloeit elke individuele bloem zelfs maar één dag. In de ochtend opent het kleine knopje, in de middag laat het bloempje zijn blaadjes alweer vallen. Als ik even niet oplet, is het moment alweer vervlogen.

25. *Tempus fugit*⁵. De tijd vliegt. Eigenlijk, de tijd vlucht. (Waarheen? Voor wie?) In de beweging van het vliegen en vluchten is zeker een verwantschap te zien. Toch zijn de tijd die vluchtig is en de tijd die vliegt twee verschillende gewaarwordingen. Wanneer ik aandachtig met iets bezig ben kan ik vergeten dat de tijd verstrijkt. Ik kijk op en realiseer me: de middag is ‘voorbijgevlogen’. De vluchtige tijd is daarentegen de tijd waarin iets gebeurt dat maar van korte duur is. Het kan dan zo maar zijn dat ik even was afgeleid, mijn aandacht bij iets anders had, en dat het moment dat ik niet had willen missen achter mijn rug langs is geglipt. Zag ik daar een glimp van een haarlok? Was het tóch Kairos die me te slim af was?
26. Wanneer ik te veel dingen tegelijk wil doen, valt het vliegen en vluchten van de tijd samen. Misschien is het juist daarom dat – hoewel elk vlasbloempje maar een enkele ochtend bloeit – de bloei van de individuele planten verspreid is over een periode van twee weken. Heb ik de bloei van het ene bloempje gemist, dan zijn er gelukkig nog andere die volgen.

5 “Sed fugit interea, fugit inreparabile tempus, singula dum capti circumvectamur amore” (Vergilius, ca. 29 v.o.j., III.286). Dichter Ida Gerhardt vertaalt het met: “— Voorbij vliegt middelerwijl de tijd, voorbij ongrijpbaar, wijl onze ronde toeft, geboeid, bij al 't bijzondere” (Vergilius, 1949, p. 63).

27. Ik probeer mijn beleving van het moment — van het ‘nu’ — van dichterbij te bekijken. Het genieten van de dingen die nu zijn, krijgt vaak een positiever waardeoordeel dan het onrustig vooruit kijken naar dat wat komt. Maar mijmerend over de altijd vluchtige én eeuwig herhalende momenten in de tuin, merk ik dat het voor mij haast onmogelijk is om steeds in het nu te zijn. Als ik aandachtig in het nu van de ene gebeurtenis ben, loop ik het kortstondige nu van een andere gebeurtenis mis. Misschien is de rust die ik zoek niet zozeer te vinden in alleen een aandachtigheid bij het nu, maar vraagt het ook een matiging van mijn verwachtingen of een focus van mijn verlangens. En een acceptatie en waardering van een ‘nu’ dat soms gevuld is met een uitkijken naar straks.
28. De verwachtingsvolle gerichtheid op de toekomst die ik op zulke momenten ervaar, is tegelijk gebaseerd op mijn kennis van het verleden. Of het nu om het herkennen van de rabarber gaat als aankondiging van het voorjaar of om de cyclus van het vlas, waarvan ik weet dat de zaadjes plantjes zullen vormen en de plantjes weer zaadjes.
29. Ervaring is het heden dat is geweest en dat we ons kunnen herinneren. Verwachting is de toekomst die als dat-wat-komt al aanwezig is in ons heden, zo stelt historicus Reinhart Koselleck (2004, p. 259). “No expectation without experience, no experience without expectation” (p. 257).
30. Bestaat er in werkelijkheid alleen een heden van waaruit we als mens in onze gedachten steeds vooruit en terugschakelen naar de toekomst en het verleden? Of is juist het heden — dat per slot van rekening geen tijdsduur heeft — een hersen-

spinsel, en bestaan alleen verleden en toekomst?¹

31. Augustinus stelde dat “het zijn in het heden door twee vormen van niet-zijn omsloten is: door het niet-meer van het verleden en het nog-niet van de toekomst” (Safranski, 2018, p. 113). Voortbordurend op de filosoof Henri Bergson vestigt Deleuze onze aandacht juist op de onmogelijkheid om over het nu te praten als iets dat ‘is’. Iets staat te gebeuren, maar zodra het is gebeurd, hoort het bij het verleden. Alleen dat verleden bestaat daardoor werkelijk. Het heden is een continu ‘worden’ (1990, p. 55)². Het is moeilijk om het met een van hen oneens te zijn. Beide manieren om over verleden, heden en toekomst te praten kunnen naast elkaar bestaan.
32. “Wij zijn ogenblikswezens”, betoogt Safranski (2018, p. 111), “maar we kunnen verder denken dan het ogenblik, we kunnen ons een reusachtig tijdsbestek indenken” (2018, p. 111).
33. Sarah Bay-Cheng, onderzoeker op het vlak van media en theater, gebruikt de metafoor van de ca-

1 ‘Het’ verleden en ‘de’ toekomst bestaan op een bepaalde manier sinds vrij recent. In de oudheid en middeleeuwen werden de termen verleden en toekomst alleen als bijvoeglijk naamwoord gebruikt, schrijft geschiedkundige Lucian Hölscher. Pas vanaf het midden van de achttiende eeuw ontwikkelde zich een nieuw begrip van verleden en toekomst en ontstond het gebruik van beide termen als zelfstandig naamwoord (2014, p. 589).

2 Ongeacht wat er werkelijk is, onze hersenen ervaren wel degelijk een ‘nu’. Onderzoek van Ernst Pöppel, psycholoog en neurowetenschapper, wijst uit dat ons tegenwoordigheidsvenster - “de tijdspanne die door het bewustzijn telkens tot ‘heden’ wordt samengetrokken” - drie seconden duurt (Safranski, 2018, p. 115).

meralens wanneer zij spreekt over ons vermogen om vanuit het heden steeds scherp te stellen op verleden en toekomst (2025, p. 88).

34. Juist bij het vlas merk ik deze eigenschap bij mezelf op. Terwijl ik zaai, ben ik in gedachten bij de aankomende bloei, bij de oogst en verwerking komende zomer, zelfs bij het zaaien van een mischien nog groter veldje, volgend seizoen. Ook kan ik me erg bewust zijn van de voorgaande vlascycli, van de historie die in de zaden is opgeslagen, opgebouwde kennis door eeuwen van vlasverwerking door onze voorouders.
35. “Each plant was so interwoven into human history that to study it was to tumble down a conduit through time”, schrijft Laing over de planten die hen in hun tuin vindt (2024, p. 2).
36. Het vlas, dat ons de vezels voor touw en linnen leverde, maakt die verwevenheid met onze geschiedenis in zekere zin ook tastbaar. Wanneer ik het vlas dat van mijn moestuin komt bewerk tot draad, wijken mijn handelingen nauwelijks af van mensenhanden die zesduizend jaar geleden linnen sponnen en weefden. Het oogsten, repelen en roten wordt gevolgd door brakelen, zwingelen en hekelen, waarna de fijne lange vezels kunnen worden gesponnen om te worden geknoopt of geveven³.

3 Tijdens het repelen worden de vlasplanten over grove tanden getrokken, waardoor de zaaddozen loslaten. Het (dauw)roten van de overgebleven stengels gebeurt op het land. Tijdens dit verteringsproces weken de vezels zich los van de houtachtige kern van de plant. Het daaropvolgende brakelen van de vezels breekt ze en maakt ze soepel. Een groot deel van de houtdeeltjes worden tijdens het zwingelen uit de vezels geslagen. Door

37. Hier lijkt opnieuw sprake te zijn van een splitsing. De zaden van de plant worden tijdens het repelen gewonnen voor een nieuwe cyclus, maar de vezels splitsen zich in een eigen tijdlijn af. Een lineaire linnendraad, afgesplitst van de cyclische continuïteit van het vlas.
38. De zich herhalende cyclus van het vlas en het terugkerende proces van repelen tot spinnen doet me denken aan iets dat de theoreticus Guy Debord schrijft in zijn relaas over *Time and History*. Het ontstaan van agrarische nederzettingen — mogelijk door de domesticatie van gewassen — betekende een verandering van hoe de voorheen nomadische volken cyclische tijd beleven, zo speculeert Debord: “The periodic return to similar places now becomes the pure return of time in the same place. The repetition of a sequence of activities” (2021, p. 72). “Eternity”, vervolgt hij, “is within this time, it is the return of the same here on earth”.
39. Eeuwigheid als de eeuwige herhaling. De individuele plant ontkiemt, groeit en sterft af, maar de cyclus herhaalt zichzelf. Bij de Grieken kreeg deze vorm van tijd een personificatie in nog weer een

het hekelen over een grote en een fijne hekel, worden de vezels van elkaar losgekamd tot fijne haren waarbij ook de laatste houtdeeltjes verdwijnen. Met de handtol wordt van de vlasrok een draad gesponnen om uiteindelijk mee te knopen of weven.

andere god, genaamd Aeon^{4,5}. “Aeon: the indefinite time of the event”, schrijven Deleuze en Guattari, “(...) continually divides that which transpires into an already-there that is at the same time not-yet-here, a simultaneous too-late and too-early, a something that is both going to happen and has just happened” (2025, p. 305).

40. Ik zaai mijn vlas en bedek de zaden, die mijn handen nog maar kortgeleden verzamelden, met een dun laagje aarde en wacht op het ontkiemen, het groeien, het bloeien. Op de oogst die zeker zal gaan komen en die al zo vaak gekomen is.

- 4 Aeon is een Griekse interpretatie van een of meer al bestaande goden van onbepaalde tijd van oosterburen. Het is tekenend dat in de ambigue stamboom van de Griekse goden Aeon geen voorvader is van Chronos, maar — tenminste in sommige verhalen — een nazaat. Zijn moeder is Korè (Persephone) die na haar jaarlijkse verblijf in de onderwereld steeds opnieuw de lente naar de mensen brengt (*Homerische Hymnen*, V.).
- 5 In de geochronologische reeks van tijdperken, periodes en era's vormt de *eon* de overtreffende trap met een tijdsbestek van miljoenen of miljarden jaren. Tegelijk is ook ons woord 'eeuw' verwant aan het Griekse *aión*. Het verwees tot zeker eind vijftiende eeuw naar eindeloosheid, een lange tijd (Ensie, 2024b). Pas daarna kreeg het langzaam zijn tweede betekenis van een afgebakende honderd jaar. Beide betekenissen gebruiken we nog altijd naast elkaar.

Vijgenboom

1. Tuinbuurman Henk gaf me een jonge scheut van zijn vijgenboom, nauwelijks ouder dan een jaar. Oneerbiedig zou ik het eerder een takje kunnen noemen dan een boom. De stek zal een paar jaar de tijd nodig hebben om uit te groeien tot wat men een 'boom' noemt.
2. Een vaste plant zoals de vijg⁶, doorbreekt het cyclische patroon van de doorsnee moestuin. Veel tuinders spitten jaarlijks hun tuin om tot een homogene vlakte van bruine aarde om er vervolgens plantenbedden in te markeren. Een schema bepaalt de roulatie van groepen planten. Waar vorig jaar bonen stonden kan dit jaar de kool. Wortels komen op de plaats van de pompoenen. De wisselteelt gaat ziekten tegen en voorkomt dat de grond uitgeput raakt of juist te veel voedingsstoffen heeft voor wat er moet groeien. Het stuk tuin waar de vijg een plek krijgt, gaat uit deze roulatie. In de schaduw van het blad en tussen de verdikkende boomwortels zal zaaigoed niet zo makkelijk meer groeien.

6 De vijgenboom. De vijg. Vaak hebben we het over een boom door alleen de vrucht — enkelvoud — te noemen en laten het -boom achterwege. De eik, de pruim, de vijg. (Wanneer ik ook het lidwoord achterwege laat, wordt Vijg ineens zichtbaar als personage in mijn tuin.)

3. Ook de rabarber, asperge, aardbeien, fruitstruiken en kruiden hebben een vaste plek en draaien niet meer mee. Inmiddels heb ik het werken met plantenbedden vrijwel helemaal losgelaten. De hele tuin in één keer ompspitten heeft bij mij sowieso geen zin. Behalve dat het voor de bodem niet goed is, kom ik er ook nooit aan toe om alles meteen in te zaaien. Tegen de tijd dat ik bij het derde plantenbed aankom om er te zaaien, staat het onkruid er alweer kniehoog. Ik heb daarom besloten pas een stukje grond leeg te maken zodra ik wat nieuws wil zaaien, en werk om de planten heen die ik zolang laat staan. Kom ik nog niet aan zaaien toe omdat ik te weinig op de tuin ben, dan groeit alles gewoon nog even in eigen tempo door.
4. Het jaarlijkse ompspitten vormt op veel tuinen een algehele herstart van het tuinseizoen en geeft een prominent tempo aan. Op de lege tuin start een cyclus van groei, bloei en verval, waarna de tuin weer wordt leeggehaald en ingezaaid. Steeds opnieuw. Adem in, adem uit.
5. Ik merk dat het toevoegen van vaste planten aan mijn tuin en het op willekeurige momenten leeg maken van een stukje grond iets doet met dat ritme. Het ritme als het ware doorbreekt, er op varieert. Soms lijkt er sprake te zijn van een vertraging, dan weer een versnelling. Zo is de bieslook de hele winter blijven staan, maar maakt zodra de ergste kou weg is nieuw loof en schiet al snel in bloei, veel sneller dan dat nieuw gezaaide bieslook opkomt. De palmkoolplanten die ik na de winter nog niet heb opgeruimd schieten door. Ik oogst de malse, jonge scheuten die doen denken aan groene asperge. Ik laat de planten nog even tot bloei komen voor de insecten. Topzwaar vallen ze om,

- over het tuinpaadje. Wanneer ik de plek nodig heb om te zaaien, ruim ik ze pas op.
6. “To look at a garden is to see lain out before you things of many different ages, with histories of their own and different patterns and rates of change”, schrijft Miller. “Plants grow at different speeds, some so slowly you barely notice for years. (...) Others change drastically within the course of a day or two” (2010, p. 186).
 7. Zonder de reboot van het spitten loopt niet meer alles op mijn tuin in dezelfde pas. In plaats daarvan ontstaat er ruimte voor een polyfonie van verschillende snelheden en cycli. En terwijl het chronologisch verstrijken van de dagen en seizoenen nog altijd een vast ritme biedt dat de maat op de tuin aangeeft — een *rhythmus firmus*, aldus Barwell & Powell (2010, p. 145) — voegt de komst van de vijgenboom-in-wording een nieuwe gelaagdheid toe.
 8. Ook een vijgenboom is onderworpen aan cyclische processen, maar het zijn verschillende cycli die parallel en asynchroon lopen of die een heel andere tijdspanne beslaan dan die van het jaarlijkse zaaien, groeien en afsterven. Takken lopen uit in het voorjaar en langzaam ontrollen de bladeren zich. De vijgen aan de uiteinden van de takken rijpen de hele zomer tot ze geplukt kunnen worden, waarna de boom zijn bladeren weer laat vallen. De vorming van vruchten gebeurt bij de vijf twee of drie keer per jaar. Vlak voor de winter vormen zich al kleine vruchtjes die overwinteren en in het volgende tuinseizoen pas rijpen. Een tweede lichting vormt zich pas later, maar kan in ons klimaat niet afrijpen. Daarvoor komt onze herfst te vroeg. De

cyclus van de vijf en die van onze seizoenen lopen asynchroon.

9. Er is nog een verschil. Anders dan bij het vlas is de levenscyclus van de plant niet gelijk aan de jaarcyclus. De levensduur van de boom zelf beslaat een veel grotere periode. Het voorjaar is voor de vijf dus geen begin, maar een voortzetting; de boom groeit verder waar ze is gebleven.
10. Met mijn stek gaat het nog niet zo hard, er is nog geen vijf te bekennen. Ik moet nog zeker twee of drie jaar wachten tot het boompje vrucht draagt. Het liefst zou ik de tijd een beetje versnellen. In *The Temporality of the Landscape* roept antropoloog Tim Ingold het beeld op van een knoestige oude perenboom. "It draws the entire landscape around it into a unique focus: in other words, by its presence it constitutes a particular place. The place was not there before the tree, but came into being with it" (1993, p. 167). Hoe zal mijn boom eruit gaan zien? Hoe zal mijn tuin eruit gaan zien als de jonge plant is uitgegroeid tot een boom?
11. Op een volkstuincomplex blijft een grote fruitboom een bijzondere verschijning. Niet alleen indrukwekkend om te zien, maar ook bijzonder omdat je het niet even vaak tegenkomt. Een volkstuinder is namelijk niet de eigenaar van het stukje grond dat hij bewerkt. Hij heeft de tuin in bruikleen. En hoewel veel tuinders hun perceel langere tijd aanhouden – tuinder Jan, even verderop, is

7 Wanneer is een boom überhaupt volwassen, vraag ik me af. Een dier noemen we doorgaans volwassen als het volgroeid is (letterlijk 'volwassen') en geslachtsrijp. Maar een boom kan jaren doorgroeien nadat de eerste vruchten zijn verschenen.

hier al vijftig jaar – zijn er ook velen die er na een aantal jaar weer mee ophouden. Hun lapje grond komt vrij en gaat naar een volgende tuinder.

12. "It is always worth making a garden, no matter how temporary your stay", noteerde Laing ooit als leefregel voor zichzelf (2024, p. 2). Maar niet iedereen die een tijdelijke tuin start, zal daarbij denken aan het planten van een boom. Wanneer we als mens weten dat we maar voor korte tijd deze plek aandoen, misschien voelt het planten van een boom dan misplaatst of tevergeefs?
13. Toch denk ik dat Laings levensles ook of zelfs juist het planten van een boom betreft. Mijn verblijf op de volkstuin mag dan tijdelijk zijn, de boom helpt me wortelen. Dat wil zeggen, mezelf te zien als onderdeel van een groter geheel, zowel in ruimte als in tijd. De boom verlengt mijn blik, trekt hem richting de toekomst.
14. Wie een boom plant, investeert in een volgende generatie, quote Cicero een tijdgenoot, vlak voor het begin van onze jaartelling⁸. Een volkstuinder weet dat hij zijn tuin misschien met boom en al zal overdoen aan een volgende tuinder. Maar de hoeveelheid fruit die jaarlijks wordt uitgedeeld, hetzij vers hetzij in de vorm van jams en compotes, laat zien dat in welke handen de tuin ook is, de oogst hoe dan ook rijkelijk zal worden gedeeld.
15. Glanzend groene, handvormige bladeren aan kronkelige takken, zwaar van de vijgen die ik zo

8 "Serit arbores, quae alteri saeculo prosint, ut ait Statius noster in Synephebis", "...zaait bomen die een nieuwe generatie baten, zoals onze Statius het zegt in zijn Synephebi" (2008, VII.24).

van de boom kan plukken. Het vooruitzicht dat mijn kleine vijgenstek zal uitgroeien tot een boom stelt intussen mijn geduld flink op de proef. Ik betrap mezelf erop dat ik veel vaker dan nodig is kijk of er al iets van groei te zien is.

16. Nu is de vijg een snelle groeier, soms wel een meter per jaar. Toch is dat per dag nog geen halve centimeter. “From a human perspective, a mountain may seem permanent, but within geological time, it is a mere fleeting characteristic of the landscape”, schrijft kunsthistorica Alice Smits. “Or take a tree, which humans consider static and incapable of movement, barely living, and yet it experiences a drama of life unfolding over a timespan that is simply imperceptible to the human eye” (2021, p. 75).
17. In gedachten snel ik vooruit. Kijkend naar de vijgenstek beeld ik me een timelapse in waarin het nu nog iele takje versneld uitgroeit tot een boom. In het ingebeelde filmpje is een haast vloeiend groeiproces zichtbaar dat een steeds groter wordende boom toont. Het ontluiken en vallen van de bladeren is verworden tot een groen aan-en-uit knippen. Waar in mijn dagelijkse realiteit de groei niet waar te nemen was, zijn in deze versnelde weergave de dagelijkse gebeurtenissen onzichtbaar geworden.
18. De continue groei die de vijg de komende jaren zal gaan doormaken vraagt iets van mij als tuinder. Wanneer ik niet wil dat de boom bezwijkt onder het gewicht van de takken, zal ik moeten bij snoeien. Met elke tak die wordt weggeknipt of gehalveerd, zal het lijken of er een stukje van de verstreken tijd ongedaan wordt gemaakt. Toch vinden er

veranderingen in de boom plaats die niet tegen te houden zijn. De stam en de overgebleven takken zullen steeds steviger worden, de boom robuuster. Ik kan de takken terug snoeien, maar niet de tijd.

19. Het snoeien van een boom legt een bepaalde ‘tijdelijkheid’ van de tuin bloot, het continue proces van wording dat de tuin is. Het onderhoud van een tuin gaat zelden om het terugbrengen van de tuin in de originele staat. “It involves working collaboratively with the temporal processes of change that are continuous and inevitable in gardens” (Powell, 2019, p. 113).
20. Aan een volwassen boom is dit proces van wording – zijn levensloop – af te lezen. Ingold schrijft: “In its present form, the tree embodies the entire history of its development from the moment it first took root. And that history consists in the unfolding of its relations with manifold components of its environment, including the people who have nurtured it, tilled the soil around it, pruned its branches, picked its fruit, and — as at present — use it as something to lean against. The people, in other words, are as much bound up in the life of the tree as is the tree in the lives of the people” (1993, p. 167).
21. Het is misschien niet zozeer de levensloop van de boom, maar de levensduur an sich die ons bewust maakt van de duur van ons eigen leven. “A huge old tree, planted by my ancestor or predecessor, is striking visual evidence that life started before me and is likely to continue after me. When we ourselves plant a tree or a long-living vine and are able to live near it long enough to watch it age, we are apt to see our own growth and aging mirrored in the

tree or vine” (Miller, 1988, p.282).

22. Bomen zoals de berk, populier of wilg kunnen net zo oud worden als mensen, soorten zoals de linde of eik zelfs nog veel ouder⁹. Ook een vijgenboom kan onder gunstige omstandigheden honderd jaar of ouder worden¹⁰. Het is niet vreemd dat de aanwezigheid van bomen die meerdere generaties van mensenlevens overstijgen, hebben geleid tot het gebruik van de stamboom als metaforisch beeld voor familielijnen. De stamouder waarvan de nakomelingen zich als een stelsel van takken uitwaaieren. Of ‘a tree with an inverse temporality’, zoals historici Sommer et al. beschrijven, waarbij de afstamming van een persoon wordt teruggeleid tot een brede vertakking van voorouders (2024, p. 7).

23. In Debord’s relaas – in *The Society of the Spec-*

⁹ De gemiddelde levensduur van een boom is eigenlijk veel korter. Zaailingen die in de schaduw en tussen de wortels van een volwassen boom opkomen, sterven af of worden opgegeten. Het haalt de gemiddelde levensduur van een boom fors naar beneden. Sterven die zaailingen voortijdig? Toch niet. Ze zijn voedsel voor andere organismen in het ecosysteem. Wanneer alle zaailingen zouden uitgroeien tot bomen, zou er nooit genoeg ruimte en zonlicht voor hen allemaal zijn.

¹⁰ In 1987 werd een bijna vierhonderd jaar oude vijg in een kloostertuin in Roscoff, Bretagne, omvergehaald voor het aanleggen van parkeerplaatsen (zie afbeelding p.117). De oudste vijgenboom op dit moment bekend is 289 jaar oud en werd geplant in 1737 in Bulgarije (Monumental Trees, z.d.). De oudste door een mens geplante boom ter wereld is toevallig ook een vijgensoort. Deze vijg is naar verluidt geplant 288 jaar voor onze jaartelling en is daarmee ruim 2.300 jaar oud. De boom, die te vinden is in de stad Anuradhapura in Sri Lanka, draagt de naam Jaya Sri Maha Bodhi. Het zou een stek zijn van de oorspronkelijke heilige vijg onder wiens takken Boedha verlichting bereikte (Guinness World Records, 2011).

tacle – over cyclische en lineaire tijd, verweeft hij het ontstaan van de landbouw met het ontstaan van cyclische tijd, maar ik vind er ook een relatie tussen het wortelen van mensen en het ontstaan van de familiekronek. Een verband dat niet per se metaforisch is, maar eerder historisch. De overgang van nomadische naar agrarische nederzettingen, zo betoogt de marxistische Debord, bracht een bevolkingsgroei en surplus van tijd met zich mee, die uitmondde in een verdeling tussen een werkende en een heersende klasse. “The succession of generations within a natural, purely cyclical time begins to be replaced by a linear succession of powers and events. This irreversible time is the time of those who rule, and the dynasty is its first unit of measurement” (2021, p. 74). De stamboom ontsproot op de plek waar mensen wortelden.

24. Hoewel termen als stam, wortel en tak al in de Romeinse oudheid en later door middeleeuwse monniken werden gebruikt voor genealogische verbanden, maakte de stamboom zoals we hem nu kennen opgang vanaf de vroegmoderne tijd (Sommer et al., 2024, p. 5). De stamboom werd door adel en elite gebruikt om hun claim op macht en bezittingen te onderbouwen. Later in bredere kring als instrument binnen etnocentrische en racistische ideologieën om ‘zuiverheid van bloed’ aan te tonen (p. 7). Een boom herkent men aan zijn vruchten.
25. “We’re tired of trees”, roepen Deleuze & Guattari, niet zozeer ingegeven door antiracistische motieven, maar niettemin interessant. Ze zetten de bijl in het denken in hiërarchische boomstructuren (2025, p. 15).

26. Juist als het gaat over het voortplanten van de vijg — het voortbrengen van nakomelingen — valt me iets op. De vijgenbomen in onze tuinen zaaien zich niet uit. Op de grond liggende vijgen brengen geen zaailingen voort. Elke nieuwe stek van de vijgenboom ontspruit aan de wortels van de moederboom.
27. Het heeft een reden, zo leer ik. Waar de vijg vandaan komt, leeft hij in symbiose met de vijgenwesp, een insect ter grootte van een mier dat de bloemen van de boom bevrucht¹¹. Hier leeft deze wesp niet. De bomen die in onze achtertuinen en moestuinen groeien brengen wel vruchten voort, maar alleen via *parthenocarpy*, het formeren van vruchten zonder bevruchting (Gustafson, 1942, p. 599).
28. Vanuit menselijk oogpunt eindigt de familielijn van de boom die zich niet voortplant. Toch draagt de boom vrucht. Toch maakt de boom nieuwe scheuten. Zoals de mijne, die voortkomt uit de wortels van de boom van mijn tuinbuur. Het verhaal van de vijg gaat door, van tuin naar tuin, van tuinder naar tuinder.

* * *

“And because a garden is always a place of becoming, to make and tend one is a gesture of hope, that these seeds planted will sprout and grow, this tree will bear fruit, that spring will come, and so, probably, will some kind of harvest. It’s an activity deeply invested in the future.”

(Solnit, 2022b, p46)

¹¹ De vijg maakt een vrucht aan waarin zich duizenden minuscule bloemen bevinden. De vrouwtjeswesp bevrucht deze bloemen en legt haar eitjes. Wanneer deze uitkomen, bevruchten de mannetjeswespen een vrouwtje dat vervolgens opzoek gaat naar een nieuwe boom om haar eitjes te leggen. Elk ras vijgenboom heeft een eigen ras vijgenwesp.

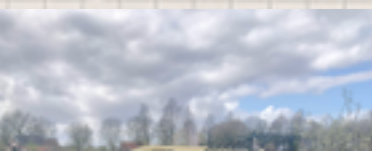

Praktijkonderzoek, deel 1

Op welke manieren nemen we tijd waar in de tuin?

Ik nodigde zes mensen in twee verschillende sessies uit om met mij mee te werken op mijn volkstuin. Ik vroeg hen ter plekke foto's te maken van tijdsduur of tijdstippen die zij in de tuin waarnamen, en op een later tijdstip hun gedachten hierover te noteren en met mij te delen.

Tijd in de tuin :
knoppen die nog moeten openen
onder een dreigende lucht en
druppels die nog moeten verdampen
Alles is onderweg, tussen wachten
en worden.

Hoi lieve Dorine, mijn ervaring in de tuin: ik voelde dat om zelf binnen te gaan in de tuin moeilijk was. Ik hoorde hele tijd autos en ook geen schutting omheen in de tuin. Direct invloed van burens of mensen op pad ook daar.

Daarom moest ik bewust mijzelf duwen om binnen te gaan. In sommige plekken gaat het zelf en dan geen extra energie nodig om zelf in tijd te verloren. Support van de plek.

Als ik eenkeer bezig was, ging het makkelijk. Dan kon ik de tijd perceptie ook verliesen. Ik heb voor mijzelf een doel gezet. Ik beperkte mijn werktijd in de tuin met snoeien van de framboos taken: "Ik stop als alle framboos taken zijn gesnoeid". Dat was mijn motto.

Ik had genoten van mijn aanwezigheid in de tuin maar innerlijk ontspannen kwam na mijn verbinding met jullie.

Samen zijn met 3 vrouwen waren echt mooie en ontspannend nog en ook krachtig. Er was een strooming van liefde en begreep omheen. Ik voelde dat dat jouw energie was. Jouw zorg en liefde voor de plek en mensen omheen gaf mijn hart ook zachtheid.

Deze factoren hadden de invloed op de aanwezigheid in de plek. Niet alleen de tijd hebben maar kwaliteit van de tijd.

Verbinding van jou met de tuin maakte enorm verschil in mij ook.

Dat hielp mijn verbinding met de plek.

De process van snoeien van framboostaken die tijd verbonden is.

2.

3.

1.

6.

4.

5.

7.

10.

8.

9.

Tuin = zee van tijd

(1)

- In verschillende dieptes
oppervlakkig = bewust van
verstryken, onrustig
diep = vergeten van tijd,
rust / ontspanning
- Met verschillende stromen
snel verbop van engolven
trage tijd
- In verschillende weersomst.h
en sferen
grauw, grijs, koud →
minder aangenaam
kort verblijf
zonnig, aangenaam warm
heerlijk lang, zo lang
mogelijk
zonnig, te warm, hitte
kort, hoog nodige
verblijf

Ad weersomstheden / sferen (2)

Jaargetijden
processen op gang, versnelde

Voorjaar: heerlijk weer
tuin vol beloftes
korte klussen met
veel resultaat
(Foto: 1+6) Lang in de tuin

Zomer: hitte, snelheid
explosie van groen
veel te doen
Ben er nooit lang
gehoeg

Herfst: Kalmer, trager
Voel proces naar
rust
laatste parels te
ontdekken

Winter: Rust, Stil, zeer trage tijd
Lang in de tuin
Kort in de tuin

(Foto: 2, 8)

Ad dieptes

(3)

Verloop van tijd

- Traag als in de tuin voor
ontspanning en tijd ervoor
genomen. Lukt als tuin op
"orde".
Lukt vaak niet.

Ontspanning in natuur lukt
beter buiten de tuin in bos
of bij IJssel. Loom, kijken,
luisteren, ruiken
Snel - tijd te kort, veel
klussen, lekker bezig,
tijd vliegt.

Onkorst
tuin

zak in
vertraging

lekker
a/h werk
vergeerde
tijd

Haast
versnel

ops!
alzo
kaat!
wil nog
zoveel

Ad stromen

Traagheid

(Foto: 4, 9, 16)

processen bij bodem
planten, grond
klussen (onkruid)

Snel
groeit spurt by snelle
planten, processen
(raapstelen, spinazie)
korte klussen met snel
resultaat
(oud hout, stengels
verwijderen, snoeien)

(Foto: 2+3+6+10)

Tijd zien: Achterste tuin

(Foto: 5)
- doods
- stilstand, geen tijd
- geen leven te zien

Voorste tuin
- groei - leven in
- verschillende fasen
- tijd te zien

Tijdsperceptie in het kuintje van Dorine

Vandaag heb ik de takken van de composthoop kleine geknipt, om te zorgen dat ze sneller worden afgebroken. Het was een heerlijke "zen" activiteit en ook een soort paradox; mijn moment van vertraging bracht het composteerproces in versnelling. Het nieuw leven (mos, en slakje) ontstaan dankzij alles wat tot een einde is gekomen op de composthoop.

Volledig in het nu voelde ik dus ook de verleden en het toekomst. De stukjes gedicht hebben vorm gekregen in de brein naar huis.

Verbinding in Ontbinding

In stilte knippen

Vertragen om te versnellen

Het rottende hout
oud

bron voor

Het levende mos
nieuw

Tijd vergaat niet -

Het eindpunt is het startpunt

Wij alles
leven

In de eeuwige cirkel

van Nu

Lucy 28/3/26

het was alsof er een ander soort
tijd gold. los van cijfers, eentje
die je kon ervaren.
Misschien kwam het door de
opdracht, de manier van
kijken, de natuur.
Toen ik thuis kwam was ik even
vergeten welke dag het was.

Praktijkonderzoek, deel 2

Op welke manieren nemen we tijd waar in de tuin?

Voor dit deel van mijn praktijkonderzoek nodigde ik mensen uit die over een volkstuin beschikken of een tuin bij huis hebben. Hetzij een moestuin of siertuin, een professionele tuinderij of een sociale tuin. Ik vroeg hen een of twee foto's van hun tuin te maken of uit hun archief te kiezen, waarop zij een alternatieve tijdsnotatie kunnen aanwijzen. Een tijdstip of (de neerslag van) een tijdsduur die op een andere manier wordt uitgedrukt dan via kloktijd of kalendertijd.

Ik nodigde de 22 deelnemende tuiniers uit om hun gedachten bij het beeld te noteren. Dit deden zij op een ansichtkaartversie van hun foto(s), die zij vervolgens per post naar mij terugstuurden.

Op deze foto greet een die lang
wanden van ~~haar~~ ~~haar~~ ~~haar~~
haarzelf. Ze heeft een ~~haar~~ ~~haar~~ ~~haar~~
en een zachte van 3.
Saam met haar
wacht in ~~haar~~ ~~haar~~ ~~haar~~
Tijd samen, in een
lange dagen vol
die ~~haar~~ ~~haar~~ ~~haar~~
samen. Een tijd
zonder ~~haar~~ ~~haar~~ ~~haar~~

Dorine Rijk

NS2CC - #064901708

Een heel leven.
Zijn hele leven ~~haar~~ ~~haar~~ ~~haar~~
in een ~~haar~~ ~~haar~~ ~~haar~~
Wilt ~~haar~~ ~~haar~~ ~~haar~~
Ga ~~haar~~ ~~haar~~ ~~haar~~
gast ~~haar~~ ~~haar~~ ~~haar~~
hand van de ~~haar~~ ~~haar~~ ~~haar~~
leuk. ~~haar~~ ~~haar~~ ~~haar~~
hij ~~haar~~ ~~haar~~ ~~haar~~
ander, maar ~~haar~~ ~~haar~~ ~~haar~~

Dorine Rijk

NS1CC - #064901708

Koffietijd. In dat
een van de tijd ~~haar~~ ~~haar~~ ~~haar~~
de maatschappij niet
hoor. Als de eerste
roep om koffie
duurt het nog wel
even voordat iedereen
in klasje of heeft
en aanschijft. Maar
het is in elk geval
tijd voor koffie en
voor elkaar.

Dorine Rijk

Hoi Dorine,
In het dierlijke dier in
en geven een te laten wat
er gebeurt of is gebeurd. Een
paar mensen waarin de waar
ontrent weghet, een bij uit
of dinstel blijft staan en de
vrom mensen die het een paar
vol water drinken niet te verstaan.
Er staan twee vlieders in
tegen de vlieders van het huis
En in een een beetje dat het
recht had gelden, maar nu
meer vermindert. Een ~~haar~~ ~~haar~~ ~~haar~~
te blijft. Hopelijk zie ik hem dit jaar weer terug.

Dorine Rijk

NS2CC - #064901708

Graag,
Rijk

Als ik in mijn tuin ben verdwaald de tijd.
Ik ben er gewoon bezig. En maatschappij is het
moment waarbij. Een idee me...
een bloem die ~~haar~~ ~~haar~~ ~~haar~~
al ~~haar~~ ~~haar~~ ~~haar~~
rood licht van 's ochtends aan de sporen van
de nacht ~~haar~~ ~~haar~~ ~~haar~~
meer. En ik was er niet bij. Is het ~~haar~~ ~~haar~~ ~~haar~~
of is het ~~haar~~ ~~haar~~ ~~haar~~
ten dag in de tuin is eindeboos. En tegelijk
zo ~~haar~~ ~~haar~~ ~~haar~~
1000 ~~haar~~ ~~haar~~ ~~haar~~
af. ~~haar~~ ~~haar~~ ~~haar~~
de ~~haar~~ ~~haar~~ ~~haar~~
een ~~haar~~ ~~haar~~ ~~haar~~
Wat is van ~~haar~~ ~~haar~~ ~~haar~~
Wat is van de ~~haar~~ ~~haar~~ ~~haar~~

Hoi Dorine,
Het is nog tijd. De tuin is volop in de bloei.
De kleuren groen in alle tinten groen, paars en geel.
mijn bus zit vol bomen, een beetje en papier...
Wat je zaait, dat zal je oogsten zegt men altijd.
Zwei liefde en zal groeien...
Ik? ik ben nog jong en energiek en deze foto
heb ik met de kleinste dingen en ben gelukkig
met wie ik ben.
Dankbaar om te zijn vooruit!
dankbaar om de ~~haar~~ ~~haar~~ ~~haar~~ - liefde

Tijd om aardappels te piken. Dat is variabele tijd, want dat duurt als ze uitlopen. En voor elke soort is dat weer anders en ieder jaar verschilt dat weer.

Dorine Ruter

Wij danken,

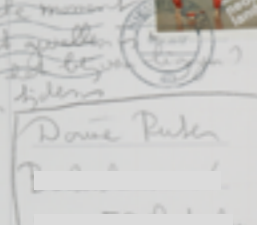
Van de bewondering, uit een enkel zaadje groeit een gezonde plant, met pinwheel tacht bloemen, uit deze bloemen komen dunne lange congerietes. Veel bloemen, veel congerietes, we bakken, stomen, grillen en de kleine eiken we rauw. De beste maken we in een snede dat roest buiken een hele tomaten lang. Veel liefs Elise

Op deze foto zie ik het veel duidelijk, ranspichte maar waar maar net gevallen. Voor iedereen zal het bij de foto is genomen de 25-10-2019. Een inname van van last bare tijd met familie. Ook de foto geeft het duidelijk en het is wel een probleem.

Dorine Ruter

25100 - Nieuw-Weerterpolder

Dit lege gebied geeft aan dat het tijd is om wakke te worden en op pad te gaan. Een week eerder was het nog in winterschap.

Groet Dorine, Vandaag is de tijd om de helle haal snel maar veel het is als de tijd het staat. Het is mijn lievelingstijd & helaas spoor Zedon. Lieve Dorine

Dorine Ruter

Deze boomstam is veranderd in onze ogen niet. De tijd staat stil. Maar anders is de verandering van de laatste helft van de boom onder de grond! De tijd staat daar. Het is een continue verandering plaats om te kunnen overleven.

Dorine Ruter

25100 - Nieuw-Weerterpolder

maart 2016
 Geve Dorine,
 Hoe een hellevenis om
 9 jaren heen overvallen
 in een bekering!
 Wat is tijd?
 Een gemiddeld goed,
 Hienk
 Tijn dat ik ~~moet~~ - ~~aan~~ ~~aan~~
 maan!

Niet alleen wolven
 hebben zilveren ~~aan~~
 Wink wonderlic liet
 #houken
 De schoonheid en
 tijdelijkheid van
 zijn geeft mijn b
 wat doet op een
 koude winterdag:
 magisch ~~aan~~ ~~aan~~
 hie grze
 Dorine Rüter
 an ik
 antphen
 NSCC - 8049011087813068
 Jolien Vrijnga

Het voorjaar
 van passief reanatie,
 een omslag moment
 Da 1 belevend
 vroeg op staan
 Dorine
 NSCC - 8049011087813068
 © de zaaietek

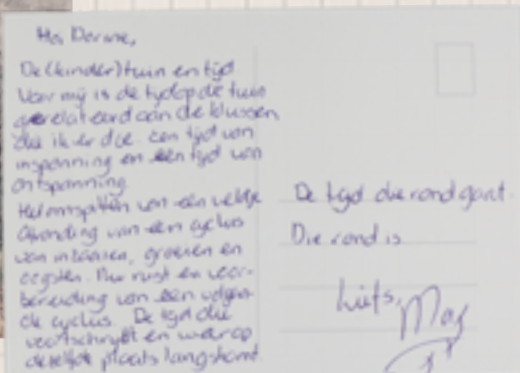
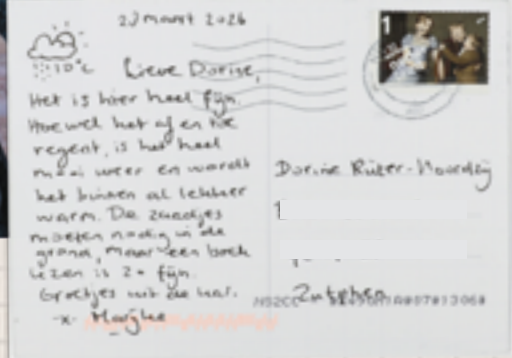
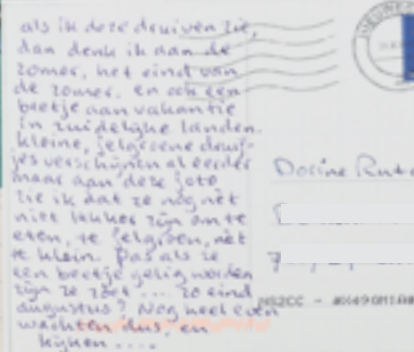
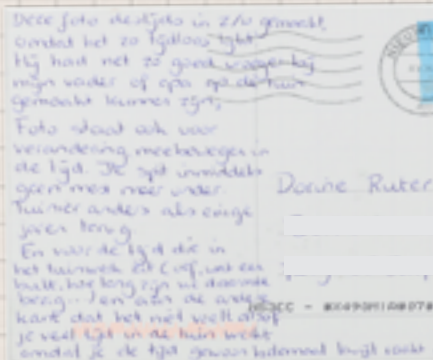
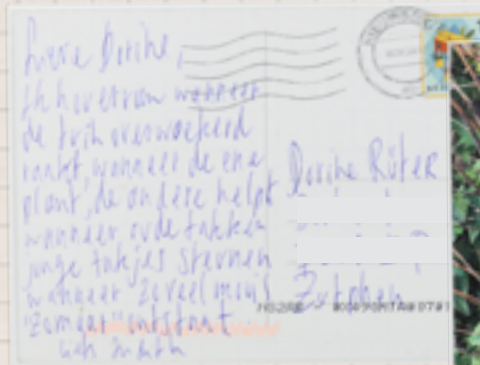
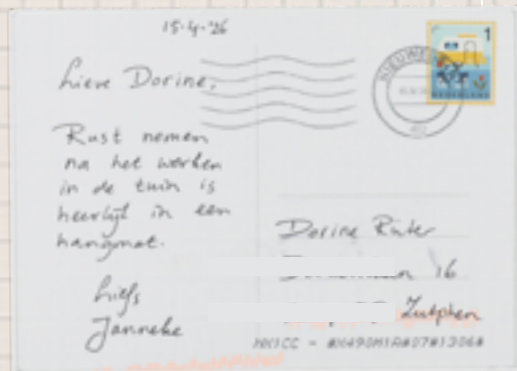

2017 februari / maart
 "mijn hellevenis"
 Wie nu de telst moet
 mochtenlijk een
 waakt worden
 mijn bekering op het
 kade stukje foet!
 Dorine Rüter
 NSCC - 8049011087813068
 Jolien Vrijnga

15-4-26
 Leve Dorine,
 Ook in de winter
 laat de tuin
 veel wonderen zien
 hie
 Janneke
 Dorine Rüter
 NSCC - 8049011087813068

De maanden 2022
 Hoog zomer, half augustus
 De bloemen in opgerste
 staat van bloei.
 We schaffelen nog wat
 en knippen wat bloemen
 Dan gaan we naar huis
 want in de volle zakk
 de zon en koel het of
 De dag is weer om
 Marion Traas
 Dorine Rüter
 NSCC - 8049011087813068

Lieve Jansje,
 Helaas heb ik mijn vaderschap is
 gevonden deze eerste termijn is het
 onbetrouwbare bij als ik bij heb om te
 het welk mijn veel te veel voor mijn
 en dusge (en trouwen) maar dat ~~hele~~ ding
 Ze is eerste kwam vrede veel voor mij
 kan nu te veel.
 De heb te veel te goed dat ik de
 (allegorisch) voor staat per de
 nu kan ik omgekeerd het
 De heb zelfs een
 mijn "vrouwen"?? Niet
 veel voor mijn
 het kan
 het kan

Yorgunluk

Kuşlar vardır, cana benzer havalarlar;
Soğuksa kar, baharsa yeprik;
Bir başına büyür toprakla ömrümüz,
Güneşle yeşil elleriyle çıplak;

-Uslu ayaklarla başlamış yolculuk-
Yürünmez öyle, bazen durulur,
Ve iner enenler katına yorgunluk;
Kapanır sükun üze kitaplar.

Nefeslerle sürüp giden yaşamamız
Bir su kenarına gelir durur,
Ekmekten, şaraptan öte nimetler vardır
Yürünmez öyle hep, bazen susulur.

Can Yücel

Er zijn vogels, die lijken op het leven zelf: sneeuw als het koud is, bladeren als het lente is, ons leven groeit in eenzaamheid in de winter, bloeit met andere handen in de zon.

Den reis die rustig is begonnen- Zo loop je niet, soms sta je stil, en de vermoeidheid daalt neer tot bij de gelovigen. De boeken sluiten zich in stilte.

Ons leven, dat voortkabbeelt met elke ademsucht, komt tot stilstand aan de oever van een riuier, er zijn zegeningen die verder gaan dan brood en wijn; men kan niet altijd maar doorlopen, soms moet men zwijgen.

Can Yücel

Het is tijd om tijd te nemen om ontnemen te wieder. Of geeft dit een deel ik juist te weinig tijd heb genomen voor de tuin? Te weinig aandacht gegeven:

Devin Rader

¹For proof see Smith, *loc. cit.*

Deze heer is uit het noot op mijn pad
gekomen. De laatste tijd viel het hem erg
moeilijk om te werken want de heer te zijn.
Ik heb in al deze jaren open werk als geleerd
in en in het verleden een verscheidenheid van
het helpen in haar woonsteden. Het was te moeilijk om
te kunnen of daten daarvan. "Eenheid" is het
echt te? "Niet in dat echt" En het is dit. Het is
een goede manier, het is wellicht een dachbuis.
Niet in mag er zijn. Het mag er blijven. Het
mag het lange geïmagineerd als een mijn plicht
van een jonge wilden hem met naar het op een
een paar dagen. Een nieuw huisdier van een
waken?

Dankwoord

Allereerst heel veel dank aan Lienneke Hulshof voor het begeleiden van mijn onderzoek en schrijfproces. Dank ook aan alle mensen die deelnamen aan mijn praktijkonderzoek. Elea, Emel, Ilja, Lucy, Malou en Roelien, bedankt voor het delen van jullie waardevolle blik en gedachten, tijdens en na het samenwerken op mijn tuin. Dank aan alle tuiniers die beelden en gedachten vanuit hun eigen tuin met mij deelden via de post: Anke, Arianne, Ayse, Aysun, Dagmar, Elise, Ellen, Henk, Ivo, Janneke, Joke, Jolien, Jos, Judith, Mariana, Marijke, Marion, Marlise, Max, Roos, Sarah en Saskia. Wat een enorme rijkdom aan invalshoeken deelden jullie met mij. Ik ben daarnaast heel dankbaar voor de kritische kanttekeningen, aanvullingen en aanmoedigingen die ik ontving van de mensen die tijdens het schrijfproces met mij meelazen. Dankjewel Jaap, Roland, Marijke, Jolien, Peter, Henk-Jan, Randy, Joke en Anke (extra dank aan de laatste voor de tekstcorrectie!).

Dit onderzoek begon net vorm te krijgen toen ik geveld werd door ernstige ziekte. Dank aan mijn geweldige collega's – in het bijzonder mijn maatje en rots in de branding, Patricia – die me de mogelijkheid gaven om weer op krachten te komen terwijl ik me thuis ingroef tussen stapels boeken en aantekeningen. Alle lieve vrienden en familie die mij en mijn gezin door deze periode hielpen, heel veel dank. Special mention voor mijn ouders, van wie ik een liefde voor lezen, schrijven én de tuin meekreeg en die me ook tijdens deze periode op allerlei manieren hebben gesteund en aangemoedigd.

Tot slot, oneindig veel dank aan mijn man voor de morele en praktische steun tijdens de vele maanden van onderzoek en schrijven, en aan onze heerlijke kinderen voor hun support én hun geduld met mijn rondslingerende boeken. Love you guys!

Bronnenlijst

- Adam, B. (1995). *Timewatch: The Social Analysis of Time*. Polity Press.
- Aristoteles (1908). *Physics* (R.P. Hardie & R.K. Gaye, Trans.). Clarendon Press. (Origineel werk gepubliceerd rond 350 v.o.j.)
- Augustinus (1963). *De Belijdenissen van Aurelius Augustinus* (G. Wijdeveld, Vert.). Uitgeverij De Fontein. (Origineel werk gepubliceerd in 398)
- Barwell, I. & Powell, J. (2010). Gardens, Music and Time. In D. O'Brien (Ed.), *Gardening - Philosophy for Everyone: Cultivating Wisdom* (pp. 135-147). Wiley-Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9781444324563.ch10>.
- Bauck, W. (2024, 9 Maart). 'They kept us alive for thousands of years': Could saving Palestinian seeds also save the world? *The Guardian*. Geraadpleegd op 6 april 2026 van <https://www.theguardian.com/environment/ng-interactive/2024/mar/29/palestinian-seeds-conservation-climate-crisis>
- Bay-Cheng, S. (2025). Temporality. In H. Bial & S. Brady (Eds.) *The Performance Studies Reader* (pp. 394-399). Routledge.
- Birth, K. (2012). *Objects of time: How things shape temporality*. Springer.
- Bowe, P. (2017). The early development of garden making c. 3000–c. 2000 BCE. *Studies in the History of Gardens & Designed Landscapes*, 37(3), 231-241. <http://dx.doi.org/10.1080/14601176.2017.1318579>.
- Braudel, F. (1982). *On History* (S. Matthews, Trans.). University of Chicago Press. (Origineel werk gepubliceerd in 1969)
- Brook, I. (2020). Dancing with Time: The Garden as Art. *British Journal of Aesthetics*, 60(2), 231-234. <https://doi.org/10.1093/aesthj/ayzo39>.
- Cicero (ca 45 v.o.j.). *De Natura Deorum*.
- Cicero (2008). *De kunst van het oud worden (De Senectute)* (V. Hunink, Vert.). Athenaeum - Polak & Van Gennep. (Origineel werk gepubliceerd 44 v.o.j.)
- Cooper, D.E. (2015). Gardeners of the Cosmos: The Way of the Garden in East Asian Tradition. In A. Giesecke & N. Jacobs (Eds.), *The Good Gardener? Nature, Humanity and the Garden* (pp. 38-49). Artifice books on architecture.
- Day, J. (2010). *Plants, prayers and power. Gardening - Philosophy for Everyone: Cultivating Wisdom* (pp. 63-78). Wiley-Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9781444324563.ch5>.
- Debord, G. (2021). *The Society of the Spectacle. Critical Editions*. (Origineel werk gepubliceerd in 1967)
- Deleuze, G. (1978, 14 maart). *On Kant. Synthesis and Time* (M. McMahon Trans.). [Lezing]. Cours Vincennes, Universiteit Paris 8, Vincennes, Frankrijk. Geraadpleegd op 24 februari 2026 van <https://www.webdeleuze.com/textes/66>
- Deleuze, G. (1990). *Bergsonism* (H. Tomlinson & B. Habberjam (Trans.). Zone Books. (Origineel werk gepubliceerd in 1966)

- Deleuze, G. & Guattari, F. (2025). *A Thousand Plateaus* (B. Massumi, Trans.). Bloomsbury Academic. (Origineel werk gepubliceerd in 1980)
- Den Boon, T. (2024, 29 mei). In Utrecht mogen stoepplantjes geen onkruid meer heten. *Trouw*. Geraadpleegd op 8 februari 2026 van <https://www.trouw.nl/cultuur-media/in-utrecht-mogen-stoepplantjes-geen-onkruid-meer-heten~b8a7a5a4b/>
- Dixon Hunt, J. (2016). Time of walking. *Studies in the History of Gardens & Designed Landscapes*, 36(4), 297-304. <https://doi.org/10.1080/14601176.2016.1147873>.
- Emerson, R.W. & Fuller, M. (1840). The Editors to the Reader. *The Dial*, 1(1), 1-4.
- Ensie. (2024a). Alchemie. In *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands*. Geraadpleegd op 15 december 2025 van <https://www.ensie.nl/etymologisch-woordenboek/alchemie>
- Ensie. (2024b). Eeuw. In *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands*. Geraadpleegd op 22 april 2026 van <https://www.ensie.nl/etymologisch-woordenboek/eeuw>
- Forbes, S. & Liddle, L. (2015). Hidden Gardens: Australian Aboriginal People and Country. In A. Giesecke & N. Jacobs (Eds.), *The Good Gardener? Nature, Humanity and the Garden* (pp. 20-37). Artifice books on architecture.
- Foucault, M., & Miskowicz, J. (1986). Of Other Spaces. *diacritics*, 16(1), 22-27.
- Foucault, M. (1995). *Discipline and Punish: The Birth of the Prison* (A. Sheridan, Trans.). Vintage Books. (Origineel werk gepubliceerd in 1975)

- Greenspan, A. (2000) *Capitalism's Transcendental Time Machine: PhD thesis*. University of Warwick.
- Guinness World Records. (2011). *Oldest-known human-planted tree*. Geraadpleegd op 2 mei 2026 van <https://www.guinnessworldrecords.com/world-records/oldest-known-human-planted-tree>.
- Gustafson, F. G. (1942). Parthenocarpy: Natural and artificial. *The Botanical Review*, 8(9), 599-654. <https://doi.org/10.1007/BF02881046>.
- Hepburn, R.W. (2019). Trivial and serious in aesthetic appreciation of nature. In R.W. Hepburn (Ed.) *The Reach of the Aesthetic: Collected Essays on Art and Nature* (pp. 1-15). Routledge. (Origineel werk gepubliceerd in 1993)
- Herbig, C. & Maier, U. (2011). Flax for oil or fibre? Morphometric analysis of flax seeds and new aspects of flax cultivation in Late Neolithic wetland settlements in southwest Germany. *Vegetation History & Archaeobotany* 20(6), 527-533. <https://doi.org/10.1007/s00334-011-0289-z>
- Hermesen, J. (2025). *Tijd is Hoop: Alle Essays over de Tijd*. De Arbeiderspers.
- Hölscher, L. (2014). Time Gardens: Historical Concepts in Modern Historiography. *History and Theory*, 53(4), 577-591.
- Homerische Hymnen*. (Origineel werk gepubliceerd tussen zevende eeuw v.o.j. en vijfde eeuw o.j.w)
- Hyginus (1670). *Fabulae*. Lugd. Batav., apud Gaasbekios. (Origineel werk gepubliceerd tussen eerste eeuw v.o.j. en tweede eeuw o.j.)
- Ingold, T. (1993). The Temporality of the Landscape. *World Ar-*

- chaeology*, 25(2), 152–171. <https://doi.org/10.1080/00438243.1993.9980235>
- Jarman, D. (2017). *Modern Nature: Journals, 1989–1990*. Random House. (Origineel werk gepubliceerd in 1994)
- Kahn, C.H. (1981). *The art and thought of Heraclitus: A new arrangement and translation of the fragments with literary and philosophical commentary*. Cambridge University Press.
- Karg, S. (2011). New research on the cultural history of the useful plant *Linum usitatissimum* L.(flax), a resource for food and textiles for 8,000 years. *Vegetation History and Archaeobotany*, 20(6), 507–508. <https://doi.org/10.1007/s00334-011-0326-y>.
- Kessler, R. & Stuppy, W. (2006). *Seeds: Timecapsules of Life*. Papadakis Publishers.
- Khosravi, H. (2011, 4 juli). *Paradise*. The City as a Project. Geraadpleegd op 7 februari 2026 van <http://thecityasaproject.org/2011/07/paradise>.
- Kincaid, J. (2024). *My Garden (Book)*. Picador. (Origineel werk gepubliceerd in 1999)
- Koselleck, R. (2004). *Futures past: On the semantics of historical time*. Columbia University Press.
- Laing, O. (2024). *The Garden Against Time: In Search of a Common Paradise*. Picador.
- Langer, S.K. (1953). *Feeling and Form: A Theory of Art Developed from Philosophy in a New Key*. Scribner's.
- Le Guin, U.K. (2020). *Tao Te Ching: Een nieuwe interpretatie van Ursula K. Le Guin* (F. van Bodegom, Vert.). Uitgeverij

- AnkhHermes. (Origineel werk gepubliceerd in 1997)
- Linnaeus, C. & Gleditsch, J.G. (1780). *Philosophia botanica in qua explicantur fundamenta botanica cum definitionibus partium, exemplis terminorum observationibus rariorum: Adiectis figuris aeneis*. C.F. Himburgi. (Origineel werk gepubliceerd in 1751) <https://doi.org/10.5962/bhl.title.37651>
- Mabey, R. (2012). *Weeds: The Story of Outlaw Plants*. Profile Books. (Origineel werk gepubliceerd in 2010)
- Maier, U. & Schlichtherle, H. (2011). Flax cultivation and textile production in Neolithic wetland settlements on Lake Constance and in Upper Swabia (south-west Germany). *Vegetation History and Archaeobotany*, 20(6), 567–578. <https://doi.org/10.1007/s00334-011-0300-8>.
- Mead, G. H. (1980). *The Philosophy of the Present* (A.E. Murphy, Ed.). Chicago University Press. (Origineel werk gepubliceerd in 1932)
- Merleau-Ponty, M. (2017). *De Wereld Waarnemen* (J. Slatman, Vert.). Boom. (Origineel werk gepubliceerd in 2002)
- Milam, J. (2016). Cosmopolitan time in the Jardin de Monceau. *Studies in the History of Gardens & Designed Landscapes*, 36(4), 282–296. <https://doi.org/10.1080/14601176.2016.1161295>
- Miller, M. (1988). The Garden as Significant Form. *The Journal of Speculative Philosophy*, 2(4), 267–287.
- Miller, M. (2010). Time and Temporality in the Garden. In D. O'Brien (Ed.), *Gardening - Philosophy for Everyone: Cultivating Wisdom* (pp. 178–191). Wiley-Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9781444324563.ch13>.

Monumental Trees. (z.d.) *The thickest, tallest, and oldest Common Figs (Ficus carica)*. Geraadpleegd op 2 mei 2026 van <https://www.monumentaltrees.com/en/trees/ficuscarica/records>.

[NBV] *Nieuwe Bijbelvertaling*. (2021). Nederlands Bijbelgenootschap.

Nielsen, N.H., Henriksen, P.S., Mortensen, M. F., Enevold, R., Mortensen, M.N., Scavenius, C., & Enghild, J.J. (2021). The last meal of Tollund Man: new analyses of his gut content. *Antiquity*, 95(383), 1195–1212. <https://doi.org/10.15184/aqy.2021.98>.

Obert, M. (2024). Japanese Gardens: Time of Letting - Time of Growth. *Yearbook for Eastern and Western Philosophy*, 7(1), 141-151.

Pahl, S., Sheppard, S., Boomsma, C., & Groves, C. (2014). Perceptions of time in relation to climate change. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*, 5(3), 375-388.

Passmore, J.A. (1974). *Man's responsibility for nature; ecological problems and Western traditions*. Scribner.

Plato (1963). *Verzameld werk, III* (X. de Win, Vert.). Tjeenk Wilink. (Origineel werk gepubliceerd rond 360 v.o.j.)

Powell, J.F. (2019). *Dancing with Time: The Garden as Art*. Peter Lang.

PBS Digital Studios. [pbsstoried]. (2021, 1 juli). *The Macabre Origins of the Grim Reaper (feat. @AskAMortician!) | Monstrum* [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=r6-iARavKYQ>

Radley, S. (2015) *The Circuit and the Eighteenth-Century English*

Garden. Masters thesis. Institute of Historical Research, University of London. <https://sas-space.sas.ac.uk/9663/>

Rovelli, C. (2018). *The Order of Time* (E. Segre & S. Carnell, Trans.). Penguin. (Origineel werk gepubliceerd in 2017)

Rubel, W. (2015). Cultivating Edenic Harmony. The Early Modern British Kitchen Garden 1600-1830. In A. Giesecke & N. Jacobs (Eds.) *The Good Gardener? Nature, Humanity and the Garden* (pp. 96-113). Artifice books on architecture.

Rushby, K. (2006). *Het Paradijs. Drieduizend jaar zoeken naar de perfecte wereld* (Noë, R., Vert.). Athenaeum/Polak & Van Gennep. (Origineel werk gepubliceerd in 2006)

Safranski, R. (2018). *Tijd. Hoe tijd en mens elkaar beïnvloeden* (M. Wildschut, Vert.). Atlas Contact. (Origineel werk gepubliceerd in 2014)

Salwa, M. (2014). The Garden as a Performance. *Estetika: The European Journal of Aesthetics*, 51(1), 42-61. <https://doi.org/10.33134/eeja.115>.

Sandilands, C. (2021). Worlds. In L. Cluitmans (Ed.), *On the Necessity of Gardening. An ABC of Art, Botany and Cultivation* (pp. 179-182). Valiz.

Schulz, M. F. (1981). The Circuit Walk of the Eighteenth-Century Landscape Garden and the Pilgrim's Circuitous Progress. *Eighteenth-Century Studies*, 15(1), 1–25. <https://doi.org/10.2307/2738400>

Serres, M. (1995). *The Natural Contract* (E. MacArthur & W. Paulson, Trans.). The University of Michigan Press. (Origineel werk gepubliceerd in 1992)

Shaw, M. C. (1993). The Aegean Garden. *American journal of*

- archaeology*, 97(4), 661-685. <https://doi.org/10.2307/506717>.
- Sipiora, P., & Baumlin, J. S. (2002). *Rhetoric and Kairos: Essays in History, Theory, and Praxis*. SUNY Press.
- Smits, A. (2021). Othering Time: Strategies of attunement to non-human temporalities. *APRIA Journal*, 3(2), 75-83.
- Solnit, R. (2022a). *Wanderlust: A history of walking*. Granta Books. (Origineel werk gepubliceerd in 2001)
- Solnit, R. (2022b). *Orwell's Roses*. Penguin.
- Sommer, M., Arni, C., Müller-Wille, S., & Teuscher, S. (2024). In the shadow of the tree: The diagrammatics of relatedness in genealogy, anthropology, and genetics as epistemic, cultural, and political practice. *History of the Human Sciences*, 37(3-4), 3-15. <https://doi.org/10.1177/09526951241261837>.
- Sovová, L., & Jehlicka, P. (2025). Garden time and market time: Finding seasonality in diverse food economies. *Geoforum*, 163(10432), 2. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2025.104322>.
- Thompson, E.P. (1967). Time, work-discipline, and industrial capitalism. *Past & Present*, 38(1), 56-97. <https://doi.org/10.1093/past/38.1.56>.
- Ty, M. (2025). *Queer and Anti-Colonial Gardening: A Syllabus*. Plot(ting) : Rietveld Sandberg Research. Geraadpleegd op 3 december 2025 van <https://plotting.rietveldsandberg.nl/?p=799>
- Van den Brand, W.G.M. (1985). *Biologie en ecologie van Melganzervoet (Chenopodium album)*. Verslag 47. Proefstation AGV Lelystad.
- Vergilius (rond 29 v.o.j.). *Georgica*.

- Vergilius (1949). *Het Boerenbedrijf (Georgica)* (I. Gerhardt, Vert.). De Bezige Bij. (Origineel werk gepubliceerd rond 29 v.o.j.)
- Wells, S. (2022). Benjamin's Rhetoric: Kairos, Time, and History. *Philosophy & Rhetoric*, 55(3), 252-273.
- Wood, C. H. (2008). Time, cycles and tempos in social-ecological research and environmental policy. *Time & Society*, 17(2-3), 261-282.
- Young, D. (2012). *Philosophy in the Garden*. Melbourne University Publishing.
- Young, D. (2013, 16 June). *The wisdom of gardens*. Aeon. Geraadpleegd op 8 januari 2025, van <https://aeon.co/essays/gardens-cannot-make-us-good-but-they-invite-us-to-be-better>.
- Zadeh, J. (2021, 3 juni). *The Tyranny Of Time*. Noema. Geraadpleegd op 28 januari 2026 van <https://www.noemamag.com/the-tyranny-of-time>

Lijst van afbeeldingen

- p.27 Georg Strauch, *The Nuremberg Residence and Garden of Magdalene Pairin*, circa 1626-1711, gravure. In A. Giesecke & N. Jacobs (red.) (2015). *The Good Gardener? Artifice books on architecture*.
- p.37 Albrecht Dürer, *De Grote Graszone (Das Große Rasenstück)*, 1503, aquarel, 40,8 × 31,5 cm.
- p.39 Pagina 131 uit B. Adam (1995). *Timewatch: The Social Analysis of Time*. Polity Press.
- p.50 Karl Blossfeldt, *Cirsium canum*, Kratzdistel, 1929, rotogravure. Uit: K. Blossfeldt & G. Mattenklott (1994). *Karl Blossfeldt: Art Forms in Nature*. Schirmer Art Books.
- p.51 Albrecht Dürer, *Adam en Eva*, 1504, gravure, 26,5 × 20,9 cm.
- p.52-53 Screenshots van waarnemingen.nl, verspreidingsatlas.nl en wikipedia.nl, zoekterm ‘melganzenvoet’, geraadpleegd op 8 februari 2026.
- p.54 Linksboven: Exemplaar van melganzenvoet, *Chenopodium album* L. uit Herbarium A. Becherer, Basel, 1919. Universiteit van Neuchâtel. | Rechts: Norman Criddle, *Lamb's quarters or pigweed, plate 13*, 1909. Uit: G.H. Clark & J. Fletcher (1923). *Farm Weeds of Canada*. Dominion of Canada Department of Agriculture. Oorspronkelijk werk gepubliceerd in 1909. | Linksonder: Exemplaar van melganzenvoet, *Chenopodium album* L. uit Herbarium Museo

Tazzetti, 29 september 2024.

- p.69 Titelpagina en ‘*Horologium Floræ*’ (p274-275) uit C. Linnaeus & J.G. Gleditsch (1780). *Philosophia Botanica*. C.F. Himburgi. (Origineel werk gepubliceerd in 1751)
- p.71 Boven: Andreas Cellarius, *Planisphaerium Braheum*, Plate 6, 1656, gravure. Uit: A. Cellarius (1660). *Harmonia Macrocosmica*. | Onder: J. Hinton, *The Art of Making Clocks & Watches*, 1748, kopergravure.
- p.94 Pagina 72 uit G. Debord (2021). *The Society of the Spectacle*. Critical Editions. Origineel werk gepubliceerd in 1967.
- p.95 Boven: Reconstructie van ingrediënten van het laatste maal van de Tollund Man. Uit: Nielsen, N.H. et al. (2021). The Last Meal of Tollund Man: New Analyses of his Gut Content. *Antiquity*, 95(383), 1195–1212. | Onder: Overblijfselen van de Tollund man. Foto van Nationaal Museum, Kopenhagen, Denemarken.
- p.105 Rechtsboven: Walther Otto Müller, *Linum usitatissimum* L., Plate 16, 1887, chromolithografie. Uit: H.A. Köhler & G. Pabst (1887). *Köhler's Medizinal-Pflanzen*. F.E. Köhler. | Midden: *De dierenriem en de jaarlijkse bezigheden*, 1504, houtgravure | Rechtsonder: *Terra (Tellus Mater) liggend met de Seizoenen, in gezelschap van Aion-Uranus met een dierenriem*. Mozaïek uit Romeinse villa in Sentinum, circa 200-250 v.o.j.
- p.118 Boven: Botanische tekening Vijg. | Onder: Stamboom Charles Magius in de Codex Maggi, handgetekend, ca. 1578.
- p.119 Boven: Ansichtkaart met de in 1987 omgehakte vijgenboom in Roscoff, Frankrijk. | Onder: Pagina 56-57 uit H.B. Werneck (2025). *The Secret Language of Plants: Art, Nature &*

Symbolism. Thames & Hudson. Met op de linkerpagina Giorgio Galesio, *Fico Pissaluto*, 1817-1839 en op de rechterpagina Lucian Freud, *Girl with a fig leaf*, 1947, ets.

Register

A

aandacht 17, 23, 61, 82, 89, 97, 99
 aankondiging 6, 73, 75, 98
 aarde 12, 23, 32, 40, 53, 57, 71, 82, 96, 102, 105
 Aarde (planeet) 58, 59, 60
 aardrotatie 58, 59, 60
 Adam, Barbara 30, 63, 73
 Aeon 102, 165
 afrastering 12, 13
 afstamming. Zie *stamboom*
 Aristoteles 56, 60
 astrofysica 42
 asynchroniteit 107, 108
 atoomklok (zie ook: klok) 60
 Augustinus, Aurelius 57, 62, 99, 156

B

Barwell, Ismay 19, 20, 107
 Bay-Cheng, Sarah 99
 becoming 115
 begin 22, 41, 42, 46
 belichaamd 18, 20
 betekenis 12, 13, 17, 18, 44, 72, 73, 87, 102
 beweging 20, 42, 56, 60, 61, 62, 97, 110
 Birth, Kevin 30, 34, 60, 158
 bloei 18, 19, 96, 97, 100, 106

Blossfelt, Karl 48
 bodem 7, 23, 41, 46, 57, 65, 66, 96, 106
 boom 13, 14, 18, 44, 55, 95, 105, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 159, 162
 Brook, Isis 22
 Brown, Capability 80

C

chronologie 65, 87, 102, 107
 Chronos 87, 88, 89, 102
 Cicero, Marcus Tullius 89, 109
 circuit walk 81
 compost 7, 57, 64, 65, 66
 composthoop 6, 55, 56, 60, 64, 65, 66
 conditionering 30
 construct 30, 32, 60, 61
 continuïteit 55, 60, 99, 101, 102, 111, 112
 Cooper, David E. 17
 cultiveren 43, 46, 53, 95, 159, 161
 cultuur 14, 44, 53, 158
 cyclisch 42, 90, 101, 105, 107
 cyclische tijd 66, 101, 113
 cyclus 6, 16, 23, 31, 33, 41, 59, 60, 66, 74, 90, 96, 98, 100, 101, 106, 107, 108

D

Dào Dé Jīng 12
 Debord, Guy 101, 113
 Deleuze, Gilles 61, 85, 99, 102, 114
 distels 44
 Dixon Hunt, John 81
 Dood (personage) 89
 dualiteit 15, 20, 23
 Dürer, Albrecht 35, 49

E

eeuwigheid 42, 44, 80, 89, 98, 101
 efficiëntie 24, 29
 einde 22
 eindeloosheid 102
 eindigheid 89
 Einstein, Albert 63
 eon 102
 equinox 32, 74
 esthetiek 15, 17, 21, 159
 Evans-Pritchard, Edward 30

F

familielijn 114
 Finley, Robert 43
 florilegium 7
 Forbes, Stephen 43
 Foucault, Michel 5

G

ganzenvoet 6, 11, 39, 40, 41, 44, 45,
 46, 51, 52, 53, 72, 79, 90, 96
 gedachten 5, 6, 7, 14, 15, 16, 20, 23, 56,
 61, 62, 63, 73, 75, 98, 100, 110, 154
 genealogie 53, 71, 113

Genesis 13, 42, 44, 46
 Gibson, James 14
 Greenspan, Anna 58, 59, 60
 Greenwich mean time 59
 groei 23, 32, 96, 106, 110, 111
 Guattari, Félix 85, 102, 114, 158

H

haast 29
 heden 20, 29, 66, 82, 89, 98, 99, 100,
 111
 hemellichamen 42
 Hepburn, Ronald W. 15, 17, 20, 73,
 159
 Heraclitus 55, 160
 Herbig, Christopher 95
 herfst 15, 16, 19, 32, 44, 53, 107
 herfstblad 15, 16, 17, 73
 herinnering 98
 Hermesen, Joke 87, 88, 89
 heterotopia 5
 Hof van Eden 13, 44
 Hölscher, Lucian 99
 Horae 32
 horloge 29

I

Ijsheiligen 85
 industrialisatie 24, 30, 31
 Ingold, Tim 108, 111
 intensivering 24, 29, 88

J

Jarman, Derek 22, 29, 74
 Jehlička, Petr 23, 24

K

Kairos 87, 88, 89, 97, 164, 165
 kalender 31, 32, 33, 59, 86
 Kant, Immanuel 60
 kapitalisme 30
 kerkklok 29
 Kessler, Rob 90
 Khosravi, Hamed 12
 Kincaid, Jamaica 73
 klimaat 86, 107
 klok 29, 30, 33, 58, 59, 60, 62, 72, 75,
 89
 kloktijd 30, 33, 59, 61, 63, 88
 Koselleck, Reinhart 98
 kosmos 16, 17
 kosmos, macro- 16
 kosmos, micro- 16
 Kronos 89
 kunst 21, 157, 159, 160

L

Laing, Olivia 22, 80, 100, 109
 landschapstuinen, Engelse 80, 81
 Langer, Suzanne K. 15, 62
 lente 6, 19, 32, 39, 40, 53, 66, 71, 72,
 73, 74, 75, 79, 85, 98, 102, 107, 108
 levensduur 108, 111, 112
 levensloop 111
 Liddle, Leanne 43, 158
 lijnzaad 95
 lineaire tijd 66, 87, 113
 Linnaeus, Carl 59, 67
 linnen 95, 96, 100
 Long, Richard 79

M

maat 107
 Mabey, Richard 41, 44, 46, 53
 Maier, Ursula 95, 159
 Mead, George Herbert 73
 Merleau-Ponty, Maurice 63
 metafoor 6, 16
 metamorfose 23
 Milam, Jennifer 81
 Miller, Mara 13, 14, 16, 17, 19, 20, 24,
 33, 107, 112
 moment 98

N

nakomeling 71
 natuur 14, 15, 17, 20, 31, 32, 44, 74, 80,
 81, 87, 159
 natuurlijke processen 17, 19, 32
 Newton, Isaac 60, 62
 nu. Zie *heden*

O

Obert, Mathias 20, 23, 29, 33
 ogenblik 20, 21, 81, 87, 99
 omgeving 18, 111, 156
 omheining 6, 12, 13, 15, 21, 43, 82
 omlijsting 21
 omspitten 5, 46, 105, 106, 107
 onkruid 6, 39, 40, 41, 43, 44, 46, 53,
 65, 106, 158
 ontkieming 19, 33, 46, 53, 55, 87, 101,
 102
 oogst 29, 44, 72, 73, 74, 75, 76, 85, 86,
 89, 90, 96, 100, 102, 106, 110, 115
 oogsttijd 76
 otherness 13, 17, 23

P

Pahl, Sabine 23, 24
 paradijs 12, 33, 44, 46
 Passmore, John 44
 pioniersplant 40
 Planck, Max 63
 Plato 41
 Pöppel, Ernst 99
 Powell, John 19, 20, 21, 22, 23, 33, 107, 111, 156
 Prediker 86, 87
 proces van wording 99, 107, 109, 111

R

rabarber 6, 14, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 98, 106
 Radley, Stephen 80, 81
 relatie 5, 13, 14, 23, 46, 86, 95, 113
 rhythmus firmus 107
 ritme 23, 24, 31, 32, 33, 86, 87, 106, 107
 Rovelli, Carlo 56, 57, 58, 60, 61, 62
 Rubel, William 46
 Rushby, Kevin 12

S

Safranski, Rüdiger 21, 42, 58, 66, 89, 99
 Salwa, Mateusz 13, 14, 18, 19, 55
 Sandilands, Catriona 15
 Sansour, Vivien 95
 scheppingsverhaal 42, 44
 Schlichtherle, Helmut 95, 161
 seizoenen 6, 15, 16, 23, 24, 32, 55, 60, 74, 75, 76, 85, 86, 90, 96, 100, 107, 108
 seizoenen, astronomische 32, 74

seizoenen, meteorologische 32, 74
 Serres, Michel 86
 snelheid 18, 23, 40, 45, 58, 64, 66, 106, 107, 110
 Solnit, Rebecca 81, 86, 109, 115
 Sovová, Lucie 23, 24
 spinazie 29, 53, 72
 splitsing 71, 101
 stamboom 102, 112, 113
 sterfelijkheid 16, 44, 45, 88, 89
 Stuppy, Wolfgang 90

T

tegenwoordigheidsvenster 99
 tempo 24, 29, 32, 33, 45, 57, 81, 106
 temporaliteit 20, 33, 96, 113
 tempus fugit 97
 Thompson, E.P. 29, 30, 31, 88
 tijd, absolute 60
 tijd die verstrijkt 19, 20, 45, 55, 88, 89, 90, 97, 107
 tijd die vliegt 19, 23, 97
 tijd die vluchtig is 97
 tijdelijkheid 109, 111
 tijdloosheid 23, 29, 33, 89
 tijd meten 30, 57, 58, 60
 tijdsbegrip 31
 tijdsdiscipline 30
 tijdsdruk 89
 tijdsduur 20, 30, 31, 57, 58, 64, 65, 87, 89, 97, 98, 112
 tijdsinvestering 66
 tijdsnotatie 31
 tijdsperiode 21, 99, 107
 tijdsperceptie 6, 21, 23, 61, 66, 89
 tijdsverschil 59

tijd tellen 56, 60
 tijd vergeten 19, 23, 89, 97
 tijd vliegt 97
 tijd, zich verliezen in 22, 23, 88, 89
 tijdzone 59
 toekomst 22, 46, 65, 66, 90, 95, 98, 99, 100, 109, 115
 Tollund Man 41, 93
 traagheid 55, 64, 107
 tuincomplex. Zie *volkstuincomplex*
 tuinder 14, 17, 18, 23, 39, 45, 72, 75, 80, 105, 108, 109, 111, 115
 tuinhokje 6, 13, 18, 82
 tuinpad 6, 19, 79, 82, 107
 tuinseizoen 5, 6, 11, 65, 72, 74, 75, 76, 106, 107
 Ty, M. 95, 96

U

uren 30, 31, 32, 58, 59, 61
 uurwerk, zie ook klok 58, 59

V

verandering 19, 20, 55, 56, 57, 96, 101, 111
 veredeling 96
 Vergilius 97
 verleden 22, 65, 66, 74, 80, 95, 98, 99, 100, 160, 164
 vermeerderen 45, 71, 95
 versnelling 21, 23, 24, 29, 106, 108, 110
 verspilling 30
 vertraging 21
 verwachting 73, 98

verwantschap 15, 17
 verwijzen 16, 58, 73
 verwijzing 12, 13, 14, 16, 17, 58, 72, 73
 vijgenboom 7, 14, 105, 107, 112, 114
 vlas 6, 14, 41, 82, 85, 87, 90, 95, 96, 98, 100, 101, 102, 108
 vlasverwerking 100
 vogels 15, 31, 90
 volkstuin 5, 6, 11, 13, 55, 72, 79, 81, 83, 89, 108, 109
 volkstuincomplex 11, 41, 45, 55, 108
 volwassen 45, 108, 111, 112
 voorjaar. Zie *lente*
 voorouders 41, 46, 95, 100, 112, 113
 voortplanten 114
 voortplanting 71
 vrije tijd 24
 Vruchtbare Sikkkel 95

W

waarneming 16, 18, 20, 31, 32, 55, 60, 61, 63
 wachten 76, 96, 108
 Waldo Emerson, Ralph 72
 weer 24, 85, 86, 87
 wereld 13, 15, 16, 17, 22, 31, 32, 34, 42, 44, 55, 59, 60, 61, 73, 81, 86, 88, 112, 156, 159
 wieden 29, 45, 53, 61, 79, 96
 winter 19, 32, 55, 72, 74, 76, 85, 106, 107
 Wittgenstein, Ludwig 89
 Wood, Charles 30, 31
 wortel 111
 wortelen 109, 113
 wortels 114

176

Y

Young, Damon 14

Z

zaaien 29, 41, 61, 64, 85, 86, 87, 90,
96, 100, 102, 106, 107, 114

zaailingen 40, 64, 112, 114

Zadeh, Joe 60

zaden 19, 41, 45, 46, 53, 55, 71, 79, 90,
95, 96, 98, 100, 101, 102, 105, 109,
115, 156, 159

zintuigelijke ervaring 63

zomer 15, 19, 32, 45, 53, 58, 85, 100,
107

zon 24, 32, 57, 59, 60, 62, 76

zondeval 13, 44

zonnewende 31, 32

zonnewijzer 58, 60, 72

